

**СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ
"СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"**

ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА
Катедра Социална работа

Кръстина Георгиева Тодорова

***Професионално ориентиране и консултиране на
юноши с асоциално поведение***

АВТОРЕФЕРАТ

на

дисертация за присъждане на научната и образователна степен
"Доктор"

по професионално направление 1.2. – Педагогика (Професионално ориентиране
и кариерно консултиране)

Научен ръководител: доц. дпн Моника Богданова

София, 2017 г.

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита от катедрен съвет на Катедра Социална работа, Факултет по педагогика към Софийски университет “Св. Климент Охридски”, състоял се на 16 януари 2017 г.

Структурата на труда обхваща Увод, три глави, Заключение, Приносни моменти, Библиография, Приложения, в общ обем от 261 страници. Дисертационният труд съдържа 5 схеми, 35 таблици, 5 графики. Библиографската справка обхваща 158 източници, от които 97 на кирилица и 61 на латиница.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 15 май 2017 от ..... часа, в ..... на СУ „Св. Климент Охридски“.

Материалите по защитата са представени на Интернет страницата на Факултета по педагогика на СУ „Св. Климент Охридски“.

СЪДЪРЖАНИЕ

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.....	1
1. Актуалност и значимост на проблема.....	1
2. Описание на дисертационния труд.....	5
II. ПЪРВА ГЛАВА. ЮНОШАТА С АСОЦИАЛНО ПОВЕДЕНИЕ – ПРЕД КОНФЛИКТА СЪС ЗАКОНА И ВЪПРОСА ЗА ПРОФЕСИЯТА.....	8
1. Теории за юношеството.....	9
1.1. <i>Психоаналитични теории за юношеското развитие.....</i>	<i>9</i>
1.2. <i>Социологически теории за юношеството.....</i>	<i>14</i>
2. Социално-историческо развитие на юношеството.....	18
3. Отклоняващо се поведение в юношеството.....	21
3.1. <i>Същност.....</i>	<i>22</i>
3.2. <i>Подходи към асоциалното поведение.....</i>	<i>25</i>
3.2.1. <i>Социологически теории.....</i>	<i>28</i>
3.2.2. <i>Психоаналитични интерпретации.....</i>	<i>28</i>
3.3. <i>Юношата в конфликт със Закона – /не/типични особености, социални взаимодействия и проблеми.....</i>	<i>29</i>
III. ВТОРА ГЛАВА. ТЕОРЕТИЧНИ АСПЕКТИ НА ПРОФЕСИОНАЛНОТО ОРИЕНТИРАНЕ И КОНСУЛТИРАНЕ НА ЮНОШИ В КОНФЛИКТ СЪС ЗАКОНА.....	30
1. Същност на професионалното ориентиране и консултиране. Несъзнаваният избор на професия като вариант в процеса на професионално самоопределение.....	31
2. Исторически акценти и тенденции за развитие на професионалното ориентиране и консултиране на юноши в конфликт със Закона.....	33
3. Процес на професионално ориентиране и консултиране на юноши в конфликт със Закона.....	36
4. Концептуален адаптивно-динамичен модел за професионално ориентиране и консултиране на юноши в конфликт със Закона.....	38
IV. ТРЕТА ГЛАВА. ДИЗАЙН НА ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ПРОФЕСИОНАЛНОТО ОРИЕНТИРАНЕ И КОНСУЛТИРАНЕ НА ЮНОШИ В КОНФЛИКТ СЪС ЗАКОНА.....	44
1. Подготвителен етап. Дизайн на изследване.....	45
1.1. <i>Фокус-група.....</i>	<i>45</i>
1.2. <i>Ателие за професионално ориентиране и консултиране.....</i>	<i>47</i>
2. Пилотно проучване на актуалното състояние на професионалното ориентиране и консултиране на юноши в конфликт със Закона.....	49
2.1. <i>Методика на изследването.....</i>	<i>49</i>
2.2. <i>Основни акценти и изводи.....</i>	<i>50</i>
3. Заключителен етап. Анкетно проучване.....	51
3.1. <i>Методика на изследване.....</i>	<i>52</i>
3.2. <i>Основни акценти.....</i>	<i>53</i>
3.3. <i>Изводи.....</i>	<i>55</i>
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	56
БИБЛИОГРАФИЯ.....	58
ПРИНОСНИ МОМЕНТИ НА ДИСЕРТАЦИОННОТО ИЗСЛЕДВАНЕ.....	63
Приложения.....	64

I. Обща характеристика на дисертационния труд

1. Актуалност и значимост на проблема

Основно разбиране в съвременните политики за децата и младите хора е, че по-доброто образование (в това число и кариерното) може да доведе до положителни резултати както по отношение на заетостта и получаване на по-добро заплащане, така и във връзка с подобряване на здравето, намаляване нивото на престъпността (и детската), постигане на по-високи равнища на социална кохезия и продуктивност. Значимостта на професионалното ориентиране и консултиране (ПОК) и ученето през целия живот са предмет на сериозни международни и национални научни изследвания, европейски доклади, акцентиращи върху потенциала на ПОК за превенция и преодоляване на социалното изключване и младежката престъпност. Разработването на специфични програми за придобиване на умения за управление на кариерата са важен елемент на стратегиите, насочени към интеграция на младежи от уязвими социални групи, младежи в риск. От друга страна, изследвания в полето на професионалното ориентиране и кариерно консултиране наблягат върху необходимостта от апробиране и прилагане на модели и програми за кариерно ориентиране, съобразени с особеностите и спецификата на работа с млади правонарушители. **В тази връзка дейностите по ПОК все по-често се разпознават като механизъм за превенция на отклоняващото се поведение, ранното отпадане от училище, социалното изключване, а изборът на професия – като параметър на прехода към зрелостта.** В подобен изследователски контекст ПОК се приема за организиран консултантски процес за съпровождане и подкрепа в процеса на (професионално) самоопределение и се интерпретира като символичен ритуал на преход в периода на юношеството (Markstrom, C. et al., 1998).

Въпросът за професионалното ориентиране и консултиране на юноши с асоциално поведение частично е застъпен в държавните стратегии и програми за превенция на отклоняващото се поведение, ранното отпадане от училище. В Закона за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни (ЗБППМН), който отразява държавната политика в областта на превенцията и преодоляването на юношеското асоциално поведение, е спомената единствено възможността за полагане на общественополезен труд като част от възпитателните мерки за въздействие. От друга страна, въпросът за професията все по-често е предмет на дейността на специалистите от системата за социално-педагогическа и корекционно-възпитателна работа, въпреки че липсват единна методика на работа, стандарти и принципи на консултантското взаимодействие в сферата на ПОК на юноши с асоциално поведение. Консултантът по професионално ориентиране и консултиране е специалист, който

следва да бъде сертифициран и обучен – практика, която прохожда в България. Като цяло в полето на социално-педагогическата дейност това са учители, обществени възпитатели и педагогически съветници, на които е приписана и консултантска роля.

Изследването на спецификите, съпътстващи ПОК на юноши с асоциално поведение, представлява *актуален интерес* от научно-практическа гледна точка поради следните причини:

- Значимостта на професионалното ориентиране и консултиране за подобряване шансовете за заетост, за личностно и професионално благополучие е отдавна доказана в практиката и в научните изследвания. Консултирането за професия е ключов елемент на програмите за насърчаване и подновяване интереса към ученето и собственото развитие в юношеска възраст. Въпреки неоспоримите преимущества на ПОК в процеса на формиране на независимост и осъществяване на плавен преход от периода на юношеството към зрелостта, юношите с асоциално поведение често остават извън обсега на практико-приложните изследвания в областта.

- Понастоящем в българската научна традиция и социално-педагогическа практика нерядко отсъства единно разбиране за *профила на юношата с асоциално поведение* – вербалните репрезентации и модели на възприемане варират в зависимост от степента на придържане към разписаната в ЗБПМН дефиниция за „*противообществено поведение*“.

- Предприеманите интервенции от педагогическо естество наблягат върху превенцията и корекцията на отклоняващото се поведение. Фокусът е върху нормализирането на провинилия се юноша, върху простъпката. Въпреки активизирането на различни институционални ресурси и включването на семейството в този процес подобна система на работа не държи сметка за уникалната житейска ситуация на юношата „с асоциално поведение“ – преди всичко *човек-в-преход*.

- В този смисъл използваните понятия в полето често се смесват или заменят, което възпрепятства идентифицирането на обща рамка на работа и очертаване на нейните специфики.

- Въпреки че въпросът за професията е ключов елемент в съвременните политики и стратегии за кариерно ориентиране, заетост и социално включване, в дейността на специалистите от системата за борба и превенция на противообществените прояви на малолетни и непълнолетни (БППМН) той е бегло засегнат. В повечето случаи ПОК е фрагментарна дейност, а процесът е сведен до информиране и съдействие за подготовка на документи за кандидатстване за работа

или продължаване на образованието. В методически план, липсват разработки, специфични както за професионалното поле, така и за целевата група.

- В общ план, професионалното развитие е „...активен процес, в който всеки носи своята лична отговорност“, а „...професионалистът „се създава“ чрез „научаване“ и усвояване на специфични умения за работа. От него се изисква (...) способност да се прилага теорията към практиката, позовавайки се на съществуващи рамки от идеи и познание, така че да не е необходимо да се открива отново вече известното при всяка нова ситуация“ (Богданова, М., 2015, с. 318). В този смисъл професионализмът за реализиране на ПОК е поставен под въпрос, доколкото няма разработени стандарти, методики на работа, програми за обучение на специалистите.

От тази гледна точка конструирането на изследователския въпрос „*Какво е актуалното състояние на ПОК на юноши с асоциално поведение и какви са спецификите на реализирането му в практиката?*“ препраща към следните проблемни полета:

- образът на юношата „с асоциално поведение“;
- понятиен апарат в полето (работни дефиниции);
- специфики на ПОК на юноши „с асоциално поведение“;
- професионализъм за реализиране на ПОК.

Концептуализацията на теоретичния модел отчита и четирите изследователски полета, като приема за **обект на изследване** ПОК на юноши с асоциално поведение, а за **предмет на научното изследване** – предпоставките и потенциала на системата за работа с юноши с асоциално поведение за реализиране на ПОК.

ЦЕЛТА е: Да се изследват и анализират спецификите на професионалното ориентиране и консултиране на юноши с асоциално поведение през разбирането за юношеството като ресурс за себе-развитие и само-определение. В приложен план целта достига и до разработването на модел за ПОК на юноши в конфликт със Закона. В дългосрочен аспект, **стратегическата цел на дисертационното изследване** е развитието и подобряването на сферата за социално-педагогическа работа с юноши с асоциално поведение, залагайки въпроса за професията и професионално-трудова реализация.

За реализиране целта на дисертационното изследване са идентифицирани следните **научно-изследователски ЗАДАЧИ:**

1. Да се проучат литературни източници по проблема, както и съществуващи практики за професионално ориентиране и консултиране на юноши с асоциално поведение.

2. Да се проучи актуалното състояние на професионалното ориентиране и консултиране на юноши с асоциално поведение.

3. Да се структурира и апробира модел за работа с юноши с асоциално поведение, интегриращ професионалното ориентиране и консултиране.

4. Да се проведе емпирично изследване по посока на:

– нагласи към професионалното ориентиране и консултиране и професионалната реализация на юноши с асоциално поведение;

– актуалността на професионалното ориентиране и консултиране в системата за социално-педагогическа и корекционно-възпитателна работа (МКБППМН);

– оценка на модел за работа с юноши с асоциално поведение, интегриращ професионалното ориентиране и консултиране.

5. Да се систематизират конкретни изводи и препоръки.

ХИПОТЕЗА: Необходимо е разработването на модел за работа с юноши с асоциално поведение, интегриращ ПОК, който да се приложи в организациите от системата за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни. Така, в дългосрочен аспект реализирането на ПОК като единен и комплексен процес, интегриран в системата за работа с юноши с асоциално поведение (за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни), би повишило както неговата ефективност, така и на системата като цяло.

В емпиричното изследване предмет на проучване и анализ е дейността на секретарите и обществените възпитатели от Местни комисии за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни (МКБППМН), нормативната уредба и капацитета на тези организации за реализиране на ПОК. В този смисъл, МКБППМН са проучени като представителни на системата за БППМН организации, като нейна интегрална част и институционална среда за проверка на хипотезата. Изследователският интерес се съсредоточава именно върху тези организации и дейността на специалистите в тях. Извън обсега на дисертационното изследване са Детските педагогически стаи (ДПС), Домовете за временно настаняване

на малолетни и непълнолетни (ДВНМН), Социално-педагогическите интернати (СПИ) и Възпитателните училища интернати (ВУИ).

На теоретично равнище са използвани следните **методи**:

- исторически; библиографичен; сравнителен; описателен;

На емпирично равнище методите на изследване са:

- количествен (анкета); качествен (интервю); анализ, синтез, обобщение; статистически.

2. Описание на дисертационния труд

От централно значение за дисертационното изследване е разбирането за „асоциално поведение” и „противообществени прояви“: залага се най-вече върху причините, водещи до състоянието—краен резултат „противообществена проява“, върху **конflikта и произхода на неговата несъгласуваност** с обществения норматив. Субектът е **юношата с асоциално поведение, в конфликт със Закона**, който се бунтува срещу правилата на възрастните – всъщност един бунт (позитивен от гледна точка на съзряването), който ще му позволи да изгради или да влезе в структура, вписваща го в света. От позициите и особеностите на съзряването (задачите на психологическото развитие), постигането на самостоятелност, пълнолетие и (икономическа) независимост може да се каже, че професията е онази възможна структура, която интегрира юношата в света. **Изборът на професия, всъщност е „избор на структура”**, в рамките на която юношата може да експериментира и моделира своето кариерно развитие, чрез поредица от кариерни избори. Професията за юношите в конфликт със Закона, в този смисъл, е възможното решение, необходимата алтернатива, която предоставя възможности за плавно осъществяване на преход към зрелостта.

При концептуализирането на изследователския проблем е използван интердисциплинарен подход, обхващащ конкретни области от научното познание, занимаващи се със спецификите на юношеството като социално-исторически феномен и научен факт; отклоняващото се поведение в периода на юношеството; професионалното ориентиране и консултиране. Изследователска перспектива предлага алтернативен подход към опознаване образа на юношата „с асоциално поведение“ в

обективен план и се фокусира в *проблемната област между „конflikта със Закона“ и „въпроса за професията“*.

Първа глава на дисертационното изследване проучва изследванията върху проблемите на асоциалното поведение в юношеството, като се фокусира върху спецификите на конструиране на понятията. Централна роля се отнежда на социално-историческите предпоставки, които по един или друг начин формират съвременните възгледи за това що е юношество и как отклоняващото се поведение се вписва в идеологическите разкази на модерността. Анализът предприема евристична стъпка в прилагането на тълкувателен (херменевтичен) подход към юношеството и асоциалното поведение. От една страна, това позволява към явленията да бъде подходено множествено (интердисциплинарно), съхранявайки гледната точка на всяка една от дисциплините, а от друга – да се преодолеят дисциплинарните ограничения на всеки един от разглежданите подходи. Доколкото изследваните феномени са гъвкави и преходността е тяхна съществена характеристика, избраната методология залага по-скоро на динамиката на явленията, на техните проявления, а не на „твърдостта“ на обектите. При разглеждане на заложените изследователски проблеми водещи са социологическите и психоаналитичните концепции за юношеството и асоциалното поведение.

Необходимо е да се направи уточнението, че в хода на изложението са използвани различни понятия, обозначаващи отклоняването от социалните норми, в зависимост от приетите в съответната научна област и нормативните регламентации термини. Така например, теоретичният обзор на социологическите теории за юношеството и отклоняващото се поведение оперира най-вече с термини като „девиантно“ и „престъпно“, а този отнасящ се до психоаналитичната интерпретация на явленията борави с „антисоциално“, „антисоциална тенденция“. Аналогично, в частите от текста, посветени на нормативната уредба се използват термините „противообществено“, „асоциално“, „противоправно“ и т.н. В резултат на литературния обзор, теоретичните анализи и съвременните научни дискусии се прави опит за ревизия на понятията¹ като се предлага алтернативна дефиниция за осмисляне на юношеското асоциално поведение, която се предлага за оценка в рамките на емпиричното изследване.

Втора глава извежда на преден план спецификите на процеса професионалното ориентиране и консултиране на юноши с асоциално поведение. В тази насока се

---

¹ Анализът на понятията е представен в точка 3.1 от първа глава на дисертационния труд.

аргументира необходимостта от обособяване на конкретно изследователско поле и адаптиране на консултантски подходи при реализиране на професионално ориентиране и консултиране с юноши с асоциално поведение. Защишава се идеята за интегриране на прагматичните подходи на ПОК и психоаналитичната парадигма при консултирането за професия с тази група юноши. От такава перспектива се концептуализира несъзнаваният избор на професия като отправна точка на професионалното самоопределение: връзката с несъзнаваното и ранното детско развитие при избор на професия, идентификацията със значимия Друг, бащината метафора. Необходимостта от подобна концепция е свързана с идеята за асоциалното поведение като симптом, манифестация и „зов за помощ”, а обогатяването ѝ с прагматичните подходи за ПОК позволява фокусиране върху позитивния потенциал на личността за професионална и личността (себе)реализация. Юношата с асоциално поведение е събирателен образ на влиянията от социалната, институционалната и семейната среда, който в процеса на ПОК се разкрива през прагматичните подходи, отчитайки дълбинното (през екипността с психолог/психотерапевт/психоаналитик). Значимостта на семейството, семейната динамика и отношенията са обект на проследяване единствено доколкото са свързани с професионалното самоопределение и професионалните избори.

Като резултат на теоретичния анализ и синтез, прегледа на нормативните документи, обособяването на институциите и субектите на професионално-трудова реализация, в рамките на тази глава се развива и защитава необходимостта от концептуален адаптивно-динамичен модел за работа с юноши с асоциално поведение, интегриращ ПОК. Проследяват се етапите на структуриране и апробиране на модела на локално ниво, извеждат се характеристиките на неговите компоненти, както и връзките и взаимодействията между тях. На организационно ниво се предлага адаптивно-динамичен модел за ПОК на юноши с асоциално поведение, който акцентира върху възможностите и алтернативите за подкрепа на професионално-трудова реализация, в зависимост от динамиката на протичане на социално-психологическите процеси в юношеството, както и от актуалните специфики на обществената и институционална реалност.

Трета глава е посветена на емпиричната проверка на изследователската хипотеза, като се анализират резултати в четирите проблемни полета на дисертационното изследване. За тази цел е разработен пакет от инструменти, които се прилагат в различните етапи на изследването – подготвителен, пилотен и заключителен. В тази глава се представят данни и анализи от представително

изследване в Местни комисии за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни на територията на цялата страна (МКБППМН), интервюта със секретари на МКБППМН, фокус-групи с ученици и ателие по професионално ориентиране и консултиране.

Необходимо е да се направи уточнението, че дисертационният труд е разработен в периода 2013 – 2016 г., когато Законът за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни (ЗБППМН) е действащ и отразява държавната политика в областта на детското и младежко правосъдие. В края на 2016 г. бе подготвен и представен за обществено обсъждане проектът на Закона за отклоняване от наказателното производство и налагане на възпитателни мерки на непълнолетни лица, отменящ нормативната уредба по ЗБППМН, но не и концептуалните изводи, направени в дисертационното изследване.

II. ПЪРВА ГЛАВА. ЮНОШАТА С АСОЦИАЛНО ПОВЕДЕНИЕ – МЕЖДУ КОНФЛИКТА СЪС ЗАКОНА И ВЪПРОСА ЗА ПРОФЕСИЯТА

Систематизирането на базовите теоретични подходи към изследване спецификите на юношата „с противообществени прояви“ позволява идентифицирането на общи за различните концепции елементи, маркиращи неговия образ. На тази основа се развива единно разбиране, акцентиращо върху профила отвъд простъпката и свързаните с нея негативни конотации, което препраща към възприемането на юношата в контекста на жизненото развитие и задачите, стоящи пред него. **Сред тях, от особено значение е тази, свързана с *прехода към зрелостта*, чийто успех зависи от постигането на идентичност, себепознание и избор на професия. Подобна изследователска перспектива предлага алтернативен подход към опознаване образа на юношата „с противообществени прояви“ в обективен план и се фокусира в *проблемната област между „конflikта със Закона“ и „въпроса за професията“.***

В тази връзка са разгледани ключови за авторския подход към проблема научни интерпретации за юношеството. Проследени са спецификите на конструиране на понятието, социално-историческите предпоставки за възникване на юношеството, в резултат на което се предлага опит на авторова концептуализация на асоциалното поведение в юношеския период.

1. Теории за юношеството

1.1. *Психоаналитични теории за юношеското развитие*

На прага на XX век, психологията вече е утвърдена научна дисциплина с развиващи се направления и методи на изследване, които оказват сериозно влияние и в академичните, и в обществените среди. Сред тях, първата с фокус върху клиниката на юношеството е психоанализата, а нейният създател З. Фройд намира допирни точки между психоаналитичната интерпретация за юношеството и тезата на С. Хол за конфликтните точки в юношеския период².

През 1905 г. Фройд, стъпвайки върху своята клинична практика на лечение на юноши, поставя основите на анализа на процеса на юношеството в „Три студии върху теорията на сексуалността”. По това време, в теорията и практиката на психоанализата юношеството все още не се разглежда като индивидуално явление, а неговото теоретизиране препраща към биологичната категория „пубертет”. Ето защо, в своите монографии Фройд употребява двата термина като синоними (в духа на теоретичните разработки от това време) и изгражда солиден фундамент, който ще се превърне в отправна точка за по-късните психоаналитични изследвания на юношеството. Съвременната психоанализа приема, че юношеството е психичен процес, който позволява да бъдат интегрирани физиологичните промени в организма, предизвикани от настъпването на пубертета. То започва веднага щом пубертетът е инвестиран от детето, понякога дори преди да бъде усетен в тялото. В някои случаи това инвестиране, положително или отрицателно, възниква по повод на първите физически проявления на генеративната способност, докато в други – може да започне преди да бъдат налице физическите промени. В психоаналитичната теория и практика, връзката между пубертета и юношеството е ясна, въпреки че двете явления не могат да бъдат приравнени (дори по отношение на времето). Пубертетът (физиологично явление) не винаги съвпада с юношеството (социален и психологичен преход) (Catipovic-Perret, M., Ladame, F., 2008, с. 4-15). Именно несъзнаваният процес на юношеството обяснява психологическата криза, която намира приемственост в психологическите изследвания след теоретизирането ѝ от М. Дебес.³

---

² По покана на Хол, тогава президент на Clark University, през 1909 г. Фройд ще популяризира своите идеи пред университетската общност в рамките на конференция за педагогика, психология и училищна хигиена. Изнесените пет лекции за произхода и развитието на психоанализата остават в историята като първата и последната среща на виенския лекар с американската публика. <http://www.clarku.edu/research/archives/archives/FreudandJung.cfm>

³ Един от инициаторите за създаването на медико-психо-педагогически центрове за деца и юноши с изявен неуспех в училище

Юношеството е период от психо-сексуалното развитие на човека, всъщност един от трите *изключително конфликтни периоди*, в които се подновява срещата между сексуалните нагони и социалните изисквания за съвместен живот. Усилването на нагоните, породено от биологическите предпоставки на пубертета, нарушава психичния баланс, който е бил установен в края на детството. Това води до възстановяване на едиповите конфликти от ранното детство, което причинява емоционална нестабилност, потиснатост и депресивни състояния, противоречия с родителите, уязвимост. Според психоаналитично ориентираните изследователи привидно неразбираемостта и неадекватно поведение на юношите е резултат от амбивалентността, лежаща в основата на взаимоотношенията от ранното детство (напр. флукуациите между любов и омраза, приемане и отхвърляне), която се реактивира в юношеството. Такива колебания в настроението и поведението са показателни за нагласите на юношата към собственото му съзряване. От една страна, стремежът към свобода и независимост може да бъде най-силният фактор, влияещ върху поведението на юношата. От друга обаче, реалността често поставя трудни за преодоляване предизвикателства, които допълнително задълбочават усещането за несигурност при постигането на независимост. В подобна ситуация на съмнение зависимостта и сигурността на детството се явява привлекателна (и спасителна) перспектива. Предизвикването (утвърждаването на Аз-а) и траурът по детството (отдалечаване от детството, еманципация) са двете взаимодопълващи се страни на юношеството (Деларош, П., 2011).

До първите десетилетия на ХХ век, психоаналитичните търсения в областта на юношеското развитие са оскъдни, не поради липсата на методологическа основа, а по-скоро заради базисния постулат в психоаналитичното учение, а именно – сексуалността се открива още през ранното детство, далеч преди появата на биологичните предпоставки на пубертета. В този смисъл, ако последователите на С. Хол (а и неговите опоненти) допускат, че появата на сексуалността в юношеството е изключително ново събитие, което влияе върху поведението, то психоанализата приема, че в този период въпросите около сексуалността по-скоро се подновяват. По този начин, психоанализата се разграничава от двете общи теории, според които психологическите проблеми в юношеството се появяват или в следствие на физиологичните процеси, белязали половото съзряване, или са признак на психична зрялост без това да има връзка с физиологичния растеж на организма. И двете гледища приемат позицията, че именно юношеският период дава тласък на сексуалния живот, че

психичните и физическите промени са от изключително голямо значение за развитието на индивида. За психоанализата юношеството е първият период, в който се съживява случилото се до момента, в резултат на настъпилния пубертет⁴. Този етап от жизнения цикъл е белязан от емоционален дисбаланс и психологическа криза, което доближава психоаналитичните интерпретации до формулираната от С. Хол концепция за юношеството като период на *Sturm und Drang*.

Ана Фройд е считана за първия психоаналитик, който представя систематизиран прочит на психо-сексуалното развитие през юношеството. Според нея количествените и качествените отношения между инстинктите и егото са една от основните причини за появата на юношеския бунт. В този период (както в ранното детство и климактериума) инстинктите се изправят срещу относително по-слабото его, което за да се защити използва различни по вид защитни механизми. Следвайки детерминистичният възглед за човешкото развитие, А. Фройд посочва, че изучаването на специфичните отношения между инстинктите и егото през юношеството може да се проследи и обясни единствено с техните взаимодействия в по-ранните периоди на развитие. В периода на ранното детство преди установяването на латентната фаза, егото, което все още е в процес на формиране се среща с изискванията за удовлетворение на инстинктите, произтичащи от желанията и фантазиите около едиповия и кастрационния комплекс. Тъй като детето само е неспособно да се справи с влиянията на инстинктите и да разреши конфликта, на помощ идват външните влияния (на образованието, възпитанието и др.). В този смисъл, егото е моделирано според непосредствения натиск на външните сили и това фактически му помага да се справи със силните инстинктивни импулси. С течение на времето, малките деца придобиват способността да контролират инстинктивния си живот, но, както посочва А. Фройд, „... е невъзможно да се определи каква част от това постижение трябва да се припише на егото им и каква – на прекия натиск от външни сили” (Фройд, А., 2000, с. 109). *Следователно, би могло да се твърди, че още на това жизнено равнище е възможно да се разпознае една тенденция, която в периода на юношеството, в зависимост от изхода при справянето с конфликта и изграждането на его-ситуацията, ще бъде дефинирана като „юношески бунт”.*

---

⁴Психичният детерминизъм е от фундаментално значение за структурирането на психоаналитичната теория, постулиращ, че всеки психичен процес се предхожда от друг или се причинява от него. Нищо в психичната дейност не се случва случайно, психичните явления са предопределени и между тях съществува причинно-следствената връзка. В човешката психика преобладават несъзнаваните психични процеси и те са от съществена важност както за нормалното функциониране на психиката, така и за патологичните ѝ деформации.

Краят на ранното детство (младенческият период по терминологията на А. Фройд) настъпва, когато формирането на егото е достигнало определен етап, заело е окончателната позиция в борбата с инстинктите и е „...решило за каква пропорция удовлетворяване и отказ на инстинкта ще настоява при решаването на различните конфликти” (Фройд, А., 2000, с. 110) – борба, която ще се поднови и изостри в периода на юношеството. *Може да се каже, че именно от установения модел на отношение и балансиране зависи, дали през юношеството психологическата криза ще потъне в дискурса на патологията или ще приеме белезите на „нормална юношеска криза” – тази, за която според Д. Уиникот най-добрият „лек” е времето.* В периода на юношеството, физическата сексуална зрялост стимулира инстинктивните процеси и установеният през латентната фаза психичен баланс се разрушава под прилива на либидото. Настъпва психологическа криза, чието съдържание, в ранното юношество, отбелязва А. Фройд, по нищо не се различава от това на ранната инфантилна сексуалност, но условията около его-ситуацията и интензитетът на нахлуващите инстинкти са изменени.

В научните среди (и по-специално тези на съвременната психология на юношеското развитие) психоаналитичният ракурс рядко бива отхвърлян. Аргументите гравитират около принципните разногласия между психологическите школи за същността на човешкото поведение и функционирането на психиката. Сериозна критика се отправя и от областта на социалните науки, според които средата не може да бъде изключена като фактор в развитието на психичните структури и неминуемо оказва влияние върху поведението и изграждането на личността. Въпреки това безспорен принос на психоанализата е идеята за несъзнаваното, върху чиято основа по-късно стъпват А. Фройд, П. Блос, Д. Уиникот, Ф. Долто, за да формулират (а някои от тях, за да доразвият или реконцептуализират) своето виждане за юношеския период.

Юношеската криза и по-конкретно *кризата на идентичността* придобива популярност в психологията на XX век чрез теоретичните разработки на **Е. Ериксън**. Той формира своите научни възгледи в лоното на психоанализата, но по-късно го напуска, за да развие собствена научна школа, тази на Его-психологията. Въпреки че в историята на психологическите теории името му се свързва с психоаналитичната школа, Ериксън придава изключително значение на социалните и културните обстоятелства, влияещи върху развитието на личността. Неговата концепция акцентира върху развитието през целия живот и важноста на всеки един етап в осъществяването

на човека. По същество теорията за психосоциалното развитие постулира, че курса на развитие на личността обхваща целия жизнен цикъл, а не зависи само от преживяванията през детството (Coleman, J., 2014).

Стадиите на психо-социално развитие са съпроводени от определени конфликти, предизвикващи кризи в естествения курс на развитие. Периодът на юношеството има за цел постигане на съгласувана идентичност, самостоятелност и независимост, а крайният успех зависи от преодоляване на чувството за *личностна дифузия*⁵ (ролево объркване). Дифузията на идентичността е съставена от четири компонента, първият от които е свързан с *интимността във взаимоотношенията* в периода на ранна младост – юношата може да изпитва страх от създаване или поддържане на по-близки взаимоотношения, заради потенциалната възможност от загуба на собствената идентичност. Подобна тревожност може да доведе от своя страна до стереотипизирано и формализирано поведение при изграждане на връзки, а в по-тежките си форми и до изолация. Именно кризата *интимност vs. изолация* се посочва за основна в периода на ранната младост, от чието разрешаване зависи овладяването на емоциите, укрепване на Аз-а и интернализиране на нови добродетели, измежду които базисна е любовта. Успешното преминаване през този конфликт детерминира и изхода от кризата на идентичността. В юношеството експериментирането с индивидуалността се съпровожда от сливането с индивидуалността на другия – процес, който се осъществява чрез интимността, а това предполага интегрираност и взаимност в междуличностните отношения на различни равнища (неформални, професионални, любовни). Неуспехът в достигането на собствена идентичност поставя редица предизвикателства пред социализацията на юношата, въпреки че според теорията на Ериксон нерешените на един етап задачи могат да се разплетат на следващия, тъй като човешкият живот е непрекъснат процес на усъвършенстване, разкриващ поредица от възможности за осъзнаване и интегриране на различни тенденции.

Централно за психо-социалната теория на развитието, понятието идентичност индиректно загатва за предприетата от Ериксън ревизия на психоаналитичната концепция, интегрирайки в съдържателен план допълнителни елементи от областта на антропологията и социологията. Теорията на Е. Ериксон дава силен тласък на научните изследвания в областта на юношеската психология. Неговият принос към теориите на развитието е безспорен, от гледна точка на културния модел, прилаган към човешкото

---

⁵ B: Coleman, J. C. (ed.) Working with Troubled Adolescents. A Handbook, International Psychotherapy Institute E-Books, 2014, pp. 17-19.

развитие и преодоляването на възгледите за юношеството като крайна фаза в развитието на личността. Концепцията, която предлага, за *осмисляне на юношеските кризи и конфликти в хода на психичното, социалното и биологично развитие* остава в историята на научната мисъл като първата психоаналитична (неофройдистка) постановка с акцент върху социалните и културни фактори, детерминиращи развитието на личността и конструирането на идентичност.

Психоанлизата дава разбиране за несъзнаваните процеси и съпротивите срещу промяната – често изисквана от юношата и въвеждана от средата сякаш самоцелно и през „регламентираното” и „рестрикциите”. Психоаналитичният поглед към въпроса за юношеството и професията дава баланс между прагматичното (свързано с необходимостта от професионален избор) и динамичното (предполагащо психичното). Допълването му със социологическите интерпретации на юношеския период позволява проследяване на социалните процеси и динамиката на структуриране на обществените отношения, които влияят върху неговото осмисляне.

1.2. Социологически теории за юношеството

Интересът на социологията към юношеството и младостта на прага на ХХ век е провокиран от социално-икономически процеси и промени, които преобръщат досегашните модели на взаимодействие, в това число и отношението към подрастващото поколение, част от което отправя сериозни предизвикателства пред обществения ред на модерната държава. В този смисъл, кризите и конфликтите на юношеството се разглеждат в социологическите теории от гледна точка на по-общите социални процеси и феномени и произтичащите от това взаимодействия. Акцентира се върху масовото образование, младежката култура, масовото производство, социалната държава и пенитенциарната грижа като обуславящи житейската ситуация на младите хора, което дава основание на изследователите да твърдят, че младежта е социално конструирана (Wallace and Kovatcheva, 1998). Така опитът да бъдат изследвани нейните специфични кореспондира с особеностите на социалния контекст в конкретен исторически период.

От теоретична гледна точка социологията използва най-малко две основни понятия, за да обясни преходния период към зрелостта и характеристиките на поведението на младежите – „роля” и „социализация”. Социализацията е концепт, който описва процеса на интернализация на съществуващите ценности, норми и вярвания в едно общество, чрез който в крайна сметка се развива чувство за

идентичност. В по-широк смисъл социализацията „може да бъде определена като двуединен диалектически процес, който включва както усвояването, така и създаването на социален опит и културни ценности и при който се развива и усъвършенства човешката социално-биологическа природа...” (Димитров, Л., 1994, с. 18). Агентите на социализацията (училище, семейство, медии и др.) имат ролята да предават тези общоприети морално-етични правила и чрез своята възпитаваща функция да запознават индивида с очакванията, свързани с усвояване на редица социални роли. От друга страна, ефективността на този процес зависи от качествените характеристики на агентите, степента на конфликтност между тях. В детството, като цяло, социалните роли са дефинирани от другите, но с процеса на съзряване особено в юношеството, се появяват повече възможности за избор между едно или друго поведение, една или друга роля, но и повече вариации в избора на техните тълкувания.

Според **J. Coleman** (2014) конструирането на ролеви репертоар, протичащо паралелно с изграждането на идентичност, е наситено с напрежение и противоречия поради няколко причини (Coleman, J., 2014, с. 21-22). На първо място преходът от една социална роля към друга е задвижен от нарастващата независимост от родителските фигури през юношеството, търсенето на авторитет извън семейството и включването в групи на връстници, свръхсензитивност към оценките на другите по отношение на собствената личност. На втори план, всяка вътрешна промяна или несигурност води до засилване зависимостта на юношата към другите, поради необходимостта от установяване на стабилност, намаляване нивото на тревожност и подкрепа на изградения Аз-образ. Третата причина, която създава противоречия и конфликти са промените в социалния контекст – смяна на училищата, преходите от една образователна степен към друга, завършване на образованието, намиране на работа, напускане на дома – всички те изискват включване в различен набор от взаимоотношения. Именно ролевото поведение, според социолозите съдържа такива характеристики, които потенциално могат да генерират стрес и конфликтни ситуации през юношеския период. По подобен начин, и процеса на социализация се припознава като изпълнен с трудности и отправящ предизвикателства пред вписването на индивида в социума.

Социологическата теория, която може би най-много се доближава до психологическите допускания за човешката природа и преходния период на юношеската фаза, е развита от **Т. Парсънс** в средата на ХХ век. Повлиян от течението на социалния дарвинизъм в психологията от една страна, и разработките на Е.

Дюркейм, от друга, той прилага теорията на структурния функционализъм към обосновката на функцията на юношеската фаза в прехода към зрелостта. Според структурния функционализъм обществото функционира по идентичен начин с биологическата структура на тялото. Всяка институция може да се приеме за част от едно цяло, която има съществена роля в поддържане на общественото функциониране. В този контекст юношеството, младежта се интерпретира като социална институция в система, интегрираща различни роли и цели. Именно възрастово разграничение, според Парсънс, се оказва критично за поддържането на приемствеността между отделните социални групи и индивиди, за разбирането как обществото запазва своята цялост. Чрез следването на една възрастова систематизация в хода на жизнения цикъл се гарантира разпределението на социалните роли, а тяхното усвояване се подканва от процеса на социализация. *От една страна, категоризирането на индивида по възраст улеснява създаването на връзки с други структури на системата като семейство, образование, професия, а от друга е и плоскостта, в рамките на която се случва постигането на идентичност.* Докато в архаичните и пред-модерните култури семейството е натоварено с тази задача, в модерното индустриално общество е налице „структурна празнина”, защото семейството все по-често се затруднява да реализира функциите си. Ето защо модерното общество трябва да създаде специални институции, запълващи тази пролука. Появяват се въпроси и около публичните церемонии на преминаване от една възрастова група в друга, социализацията на младите хора в света на възрастните, което от своя страна провокира напрежение и криза на идентичността. Участието в младежката култура е ритуал на преход в западните общества, институция, която подпомага преминаването в зряла възраст и насърчава експериментирането със собствената идентичност. Младежката култура предлага една колективна идентичност, в която личността може да изгради своя персонален Аз-образ; стимулира усвояването на познавателен опит, чрез който младият човек създава един „алтернативен сценарий” за света и себе си (Brake, 1985)⁶. Този период продължава докато младият човек не постигне относителна независимост от своите родители, напусне дома си или създаде семейство.

Според представителите на социологическата мисъл, развитието на младежката култура е възможно именно в модерното общество, поради неговия плурализъм по отношение на социализиращите процеси и вариации във формите на поведение, често

---

⁶по (Arnett, J., 2013, p. 234-235).

отклоняващи се от нормите на обществото (Brake, 1985; Foley, 2011)⁷, нарастващия индивидуализъм и себеосъществяването на човека (Côté & Allahaar, 1996; Foley, 2011). По този начин, младежката култура осигурява плътност при изграждането на една структура, на една жизнена перспектива и светоглед в общество, което се е провалило в невъзможността да предостави необходимите условия за социализация, осигуряване на социална приемственост и съпровождане в прехода към зрелостта. От друга страна, общественият плурализъм, вариативността на поведенческите модели и отношения в социалните групи съпътстват като процес абдикацията на семейството от социализиращата му роля. В подобен контекст модерното училище, един от агентите на социализация все по-трудно успява да подкрепи и съпроводи младия човек в прехода към зрелостта. *Едно от последствията оформя негативното конструиране на юношеския образ, широко подет от медиите и превърнал се във водеща тема в социалните изследвания.* Според **Giroux** разпространените представи за младежта в медиите не само изграждат нейния образ, но и моделират субективното преживяване и значение на този период от жизнения цикъл, което подменя традиционните схващания. Johanna Wyn and Rob White (1997) посочват, че в последните десетилетия на XX век популярните концепции за младежта са изявило дуалистични, продължавайки по този начин тенденцията от началото на века – младите хора са символ на бъдещето на едно общество и в същото време негови жертви, изложени на риск от насилие, морален упадък и следователно проблематични и застрашаващи обществените устои (Wyn, J., White, R., 1997).

В предметната област на социологията на младежта ключово е разбирането за симетрията между биологичния и социалния процес на съзряване. От една страна, възрастта предопределя конкретни биологични процеси, от друга значението като определена възрастова категория неминуемо изисква рефлексия върху историческия и културния контекст, в които то се преживява. Психологията на развитието и нейните открития за универсалните етапи на развитие, формирането на идентичност, нормативното поведение и връзката между социалното и физическо съзряване намират широка приемственост в научното познание, но универсалността на понятията „юношество“ и „младеж“ като аисторични и статични категории се поставят под въпрос в съвременните изследвания, що се отнася до процесуалните им характеристики. Ако в индустриалните общества юношеството и младостта се конструират социално най-вече чрез възрастовата категоризация, основа за тяхното

---

⁷по (пак там).

институционализиране, то в постмодерното европейско общество, както отбелязват Wallace and Kovacheva (1995) *юношеството се деконструира, а значимите преходи все по-малко зависят и се дефинират от възрастта* (Wallace, C., Kovacheva, S., 1995). Разбирането за юношеството като опасен феномен имплицитно изразява схващането, че трансформациите в социалните процеси обясняват отношенията и взаимните представи на различните възрастови групи (Allen, 1968)⁸. Именно настъпилите промени от социално и икономическо естество през XX век насочват вниманието към работещата младеж, създаваща предпоставки за дестабилизиране на социалния ред и подриване на обществените ценности. По същото време влиза в употреба понятието „непълнолетни престъпници“, обобщаващо съвкупността от негативните обществени нагласи относно дейностите на младите хора и тяхното наблюдение и надзор от институции и субекти на социалния контрол (Johnson, 1993). Според Johnson съществува *неразривна връзка между дискурса за младежта като проблем и създаването на множество институционални равнища и процеси за наблюдение, работа и контрол* на младите хора (училища, организации за социално подпомагане, система за младежко правосъдие и др.). Ясното и общовалидно значение на „юношеското развитие“ дава основания да се *легитимира институционализирането на дискриминативното отношение (чрез общообразователните програми и механизмите на структурното потисничество) и идентифицирането на юношите, които са „в риск“, с отклоняващо се поведение.*

Концепцията за юношеското развитие задава координатите на нормативно изискуемото поведение, а юношите, които не отговарят на стандартите, попадат в популярните категории: „юноши в риск“, „с девиантно поведение“, „непълнолетни правонарушители“, „с противообществени прояви“ и т.н. От друга страна, подобно етикетирание поставя въпроси около осъществяването на прехода към зрелостта, спецификите на този процес и свързаните с него задачи на психосоциалното развитие, една от които обхваща проблемите на трудовата реализация и избора на професия.

2. Социално-историческо развитие на юношеството

Юношата се развива в определен социално-исторически контекст, който се отразява не само на интерпретациите за неговото поведение, но и на неговото себе-усещане. Езиковите репрезентации, които дефинират юношеството задават рамката на

---

⁸по (Wyn, J., White, R., 1997).

структуриране на неговия образ. Всекидневните и институционалните практики, съпровождащи юношата в процеса на неговото психосоциално развитие, също са повлияни и зависят от социалните, икономически и политически условия. Ето защо, от съществено значение за настоящия анализ е акцентът върху динамиката в проявленията на юношеството в различните исторически периоди, което позволява вникване в същността на явлението през контекстуалните му манифестации.

Ритуали на възрастов преход

Ритуалите на преход са вплетени в контекста на възрастовото развитие и психологическите задачи на съзряването. **Сред тях, от особено значение е тази, свързана с прехода към зрелостта, чийто успех зависи от постигането на идентичност, себепознание и идеята за избор на професия.**

Юношата с асоциално поведение е изправен пред усещането си за личностна идентичност, но често притиснат между правилата (които не-съзнавано нарушава) и желанието си за (естествено) експериментиране. Призиванието на семейството и обществото е да „организируют“ и „съпроведят“ ритуали, които пре-дават родовост и вписват в Света⁹.

Културологични характеристики и ритуали на прехода от детство към зрялост в българската народо-психология

В българската народна обредна практика, обредите на жизнения цикъл, т.нар. семейни обреди (раждане, сватба, смърт) са тези, които съпровождат човека при прехода от един социален (и възрастов) статус в друг. Както всички ритуали на преход, и тези са подчинени на една обща логика на протичане – отделяне-преминаване/гранично състояние-приобщаване. Социалните функции на семейните обреди, и тези, свързани с постепенната социализация на детето са универсални и са насочени към поддръждането и преобразуването на социалните отношения, превръщането на човека от индивид в личност, член на обществото с определен статут¹⁰. Именно последователното движение от един период към друг и неговото

---

⁹ В съвременността са известни практики, като механизми за отбелязване края на юношеския период и началото на зрелостта (например изпращане на абитуриенти, казарменото обучение, държавни зрелостни изпити, започване на работа или специализиране в заниманията), чието същностно реализиране, зависи от контекста и познаване смисъла на ритуала-преход.

¹⁰ Необходимо е да се посочи, че оличностняването на човека в традиционното общество е условно, то е опосредствано най-вече от общността, докато раждането на автономната личност, индивидуализирането на човека е единствено възможно в модерното общество.

регулиране, чрез обичая, изразява народното схващане за цялостта и единството на живота. Постоянната връзка между минало, настояще и бъдеще може да се открие във всички измерения на народната култура – „неизпълненото при раждането на детето води до неизпълнимост и на другия преход, сватбата. Подминаването на сватбен обред променя родилни, а и погребални обичаи” (Ставрева, Л., 2005, с. 5). Така, периодът на юношество от една страна, отразява натрупания опит, вплътен в обредните ритуали на преход и социализиращите практики на детството, а от друга, вплъщава самата подготовка на идващата промяна.

Измененията на възрастовия и социален статут в традиционното българско общество се регулират от социално-нормативната култура. Сферите, в които действа обичайното възрастово регулиране са приобщаването към основните поминъци, вътрешно-семејната организираност, народната календарна и семејна обредност, приемствеността и общуването между поколенията (Киприянова, К., 1989).

Юношеството, според народните вярвания, отразени в семејната обредност настъпва с първото обръсване и коледуването (при момчетата), първото сплитане на косите на две плитки и лазаруването (при момичетата), с уговарянето на годежа и приключва с встъпването в брачен съюз. От друга страна, **трудова дейност представлява социализираща дейност, подготвяща детето за прехода към следващия етап от жизнения цикъл и би могло да се приеме, че именно трудовият обмен и чиракуването отчасти са изпълнявали ролята на ритуал на преход в света на възрастните.** Самото чиракуване отразява фазата на преминаване (предшествано от тази на отделяне от семејството), в която от една страна настъпва половото съзряване с всички характеристики на биологичния растеж, а от друга детето усвоява необходимите знания и умения, развива съответните качества, за да бъде приобщено след това в рода. Подготовката за края на юношеския период и предизвикателствата на следващия преход се осъществява чрез възпитанието в ценностите на патриархалното българско семејство, непосредственото взаимодействие между възрастни и деца в трудовото ежедневие, обучението. От друга страна, аспектите на социално и възрастово съзряване и техните процесуални измерения са обхванати от ритуалите на народната обредност.

В периода на *зрялото юношество* (15-16 г. до сватбата) започва подготовката за следващия преход – преминаването към семеен живот и зрялостта. В традиционната българска култура юношеството е обживяно от ергенуването и момуването, с характерните за тях практики, улесняващи брачния избор. Такива са специално

организираните *трудови мероприятия* (глаки, валянки, беленки, груханки), *седянките, песните и хората, съпътстващи обредните ритуали*, в които ергените и момите участват, краденето на китки, напиването с менци, задирянето на моми. В народните традиции, *краят на лиминалното състояние, на „социалния пубертет“* (по В. Търнър) се състои с избора на брачен партньор. Плавната трансформация към зрелостта се съпровожда от годежа, описван в етнографската литературата като *период на посвещение*, през който личността по всякакъв начин се трансформира, „преминавайки вътрешните си светове и, преодолявайки ги, се подготвя за свещения брак...” (Иванова, Сн., 2008).

3. Отклоняващо се поведение в юношеството

В хуманитарните и социалните науки интерпретациите за това що е „норма“, се конструират винаги в зависимост от степента на нарушаването ѝ или отклонението от нея. Социална по природа, нормата не само конституира човешките отношения, но и ги регулира, съхранява и съблюдава тяхната динамика. В тази връзка, Я. Мерджанова, посочва че „развитието на едно общество и неговата култура се параметрира от взаимоотношенията: писани официални норми, неписани норми и социални ценности (като продукт на социума и индивидуалното поведение на хората спрямо тях)” (Рашева-Мерджанова, Я., 2010, с. 9). Ето защо, нормите могат да са както личностно дефинирани (интернализирани като ценности), така и да съществуват на ниво група или общество (социални ценности, неписани правила, етикет). В същото време науката и практиката разполагат с множество определения за норма, което затруднява съотнасянето и оценяването на дадено поведение. На следващо място, динамиката в обществения живот и историческото развитие променят схващанията за норма и девиация по посока на естествено преобръщане на концепциите за правилно и неправилно, позволено и непозволено.

Нарушаването на обществения ред се приема за остър социален проблем, а чувствителността на обществото неимоверно покачва равнището си що се отнася до противообществените прояви на юноши. Изясняването на причините, факторите и условията активизира усилията на различни равнища, а предлагането на решения за справяне е във фокуса на националните стратегии, нормативните актове, научните изследвания, проектни дейности на държавни и неправителствени организации. От друга страна, в изследователските среди и практиката се приемат понятия, които разграничават едно общественоопасно от друго противообществено деяние;

девиантното на свой ред от делинквентното, антисоциалното от асоциалното, а особеното е, че всички принципно (и идеологически) се различават от престъпното, защото детето и юношата по презумпция не се третират като престъпници, а като отклоняващи се от общоприетите морални правила и законови норми. Използването на подобни понятия има своите основания, доколкото нарушителят-юноша се възприема като обект на интервенция (а не субект на взаимодействие!), а това изисква задвижването на правосъдни, социални, училищни механизми и процедури (особено когато семейството няма кацитет и вътрешни ресурси да приеме детето като Субект). В този смисъл уточняването на понятията и извеждането на конкретните специфики е част от работата както на изследователите, така и на ниво конкретна практика (служителят в социалната служба, учителят, общественият възпитател, инспекторът, кариерният консултант и др.). Ето защо, фундаментално е умението на специалистите да се разбере фрагментарността на ситуацията, в която детето дава израз на своите (и несъзнавани) конфликти, видени от статистическото „осреднено” мислене, в повечето случаи, като конфликт с нормата. Така, нагласата да се премине отвъд подобен рефлексивен модел (държейки все пак сметка за неговите основания) дава възможност да се преодолее „буквата на закона”, за да се открие личността на юношата и механизмите за неговата (противообществена) постъпка. Както посочва К. Гайдаров, „... личността не е „телесност и различност, измервана (наложена, парциализирана, генерирана и т.н.) спрямо обществото, а е самото това общество, но не като неговото „друго”, а като самото то. Криминалната личност тогава не е някакъв тип личност, а е (част от) истината за човечеството като битие, доколкото битието е тоталността на човека, а и на космоса като човек” (Гайдаров, К., 2007, с. 12-13). Поради тази причина, в известен смисъл *„...опитите на човечеството да разбере престъплението са напълно идентични на опитите му да разбере своята еволюция, своето предназначение, своята перспектива” (нак там).*

3.1. Същност

Приетите понятия, характеризиращи отклоняващите се от нормата поведенчески модели в юношеството, са: противообществено, девиантно, делинквентно, антисоциално, асоциално поведение. Съществено е, че всички принципно се различават от престъпното поведение, защото детето и юношата по презумпция не се третират като престъпници, а като отклоняващи се от общоприетите

морални правила и законови норми. Обобщавайки базисните теоретични концепции, могат да се маркират следните особености на различните понятия:

- в социологията, интересуваща се от закономерностите на функциониране на обществото и социалните отношения, нормата се мисли през призмата на задължението към Другия в контекста на признаването му като субект и по този начин разграничавайки го от нещата (Фотев, Г., 2005);

- психологията (психопатологията, психиатрията, психология на девиантното поведение) проектира отклоненията в континуума психична норма – абнорма (психично здраве – психична болест) и го свързва с дезадаптивното поведение, резултат от особености на семейната среда и на родителските фигури, субективни преживявания и емоционална депривация;

- психоанализата – антисоциалното поведение е естествена особеност на емоционалното съзряване на детето и в юношеството¹¹ е резултат от процеса на повторна идентификация и търсене на идентичност. Девиациите в поведението са често срещани в юношеския период, поради неговите възрастово-психологически особености. От психоаналитична гледна точка, девиантното поведение се изразява в нарушаване на правилата, поставени от Другия, на символичния закон, бунт срещу Бащата. „Девиантното поведение е симптом, заявка за изход и намиране на решение, надежда, често то е призив за контрол от страна на обичани, уверени хора” (Богданова, М., 2009, с. 73).

- педагогиката, занимаваща се с особеностите на учебно-възпитателната дейност, образованието и обучението изследва отклоненията най-общо през призмата на понятията възпитание и социализация и съответно превъзпитание, ресоциализация, превенция и корекционна дейност

- антропологията изследва отклонението от нормите, като се интересува от етно-културната му обусловеност и развитие. В юношеството девиациите се разглеждат от гледна точка на социализацията, настъпващите промени в социалните роли и в семейната йерархия, във връзка с биологичното съзряване на тялото.

От друга страна, най-общото понятие за обясняване на социалните девиации е девиантното поведение. Следвайки етимологичните корени на термина (от лат. *deviatio* – отклонение от пътя, встрани от пътя), авторите извеждат на преден план противоречието между поведението и очаквано дължимото, между действията и

---

¹¹ За разлика от пубертета (индивидуално физиологично събитие, което отделя биологично детето от възрастния), юношеството означава и бележи социалния и психологически преход от детството към зрелостта.

социалните норми (правни и/или морални). В зависимост от степента и характера на усвояване на моралните норми от една страна, и спецификите на конкретната проява (степен на обществена опасност), мотивацията, възрастта и честотата на деянието от друга, в литературата се извеждат като сродни на девиантното поведение понятията делинквентно, антисоциално и асоциално. Не съществува единомислие по отношение на същностните измерения на понятието и обобщавайки, могат да се изведат следните акценти на различните понятия:

➤ девиантното поведение е нарушаване на правните и/или моралните норми на обществото, което се противопоставя на обществените правила. То отразява в различна степен невъзможността или затруднението за социално функциониране и интегриране, и е резултат е от външни на личността фактори.¹² Патологиите в психичните и личностните структури са предмет на друго изследователско поле (аномално поведение).

➤ посочва се като иманентна характеристика на юношеския период, поради бариерите, стоящи пред освобождаването на либидото. То е процес на обновление на психичните структури и търсене на идентичност и в този смисъл „никой не може да е свободен, ако не е независим: затова, при първата проява на независимо мислене, детето трябва така умело да бъде насочено, че да достигне до възможно най-голяма независимост. Децата трябва да бъдат свободни да изразяват себе си и по този начин да разкрият онези нужди и отношения, които в противен случаи биха останали скрити или потиснати в едно обкръжение, което не им позволява да действат спонтанно” (Богданова, М., 2013, с. 12). Така, спонтанността в действието (като проява на несъзнаваните процеси, на симптома), често приемана за девиантност е естествен начин да се проверят и изследват границите на рамката, сигурността на семейната среда и на Закона.

➤ асоциалното се използва като синоним на девиантното поведение и се приема, че опосредствено, постепенно уврежда обществото. Повечето автори извеждат на преден план отклоненията от моралните норми, но според други то подлежи и на законови санкции. Прави се разграничение между асоциално и антисоциално, въпреки, че двата термина не се изключват взаимно.

➤ антисоциалното поведение от своя страна представлява активно противопоставяне на социалните норми и в законовите разпоредби се използва в

---

¹²Напр., семейна среда, училище, приятелско обкръжение, медии, които повлияват психичните процеси и процеса на интернализация на определени ценности и модели на поведение.

контекста на противообществените прояви на малолетни или непълнолетни. Съществуват и други мнения, според които антисоциалното (единствено като тенденция в поведението, която все още не е устойчива) предхожда делинквентното (престъпното поведение);

➤ в ситуациите от ежедневието девиацията често има негативно значение, препраща към вид отрицателно отклонение от общоприети правила и норми на поведение или нарушаване на обществения ред. Извън рамките на популярното мислене, девиантното поведение може да съдържа качества и характеристики, водещи до високи постижения в различни области.

При изследване на отклоняващото се поведение в юношеството, уточняването на понятийния апарат е изходна база, върху която се разгръщат интерпретациите за образа на юношата с асоциално поведение – основно изискване за ефективността на усилията както на специалистите, така и на системите. Предварителни условия за възприемане на едно или друго понятие за обясняване на отклоняващото се поведение са *наличието на определена норма, поведение, което нарушава тази норма, процес на стигматизация на нарушението.* Трите условия определят основанията и стратегиите за изработване на механизми за превенция, преодоляване и нормализиране на поведението. Доколкото в юношеството се осъществява процеса на изграждане на идентичност, различните форми на отклоняващо се поведение най-често са израз на „...търсене на личностно значим (в случая и на различим) код за означаване на собственото присъствие в обществото” (Гълъбов, А., 2008, с. 24). **В този смисъл, теоретичният анализ в дисертационното изследване извежда психоаналитичните и социологическите интерпретации, които изясняват значението на отклоняващото се поведение в контекста на изграждане и проявление на юношеската личност.**

3.2. Подходи към асоциалното поведение

Социологическите концепции в структурното направление на теориите за девиантността се фокусират върху факторите на средата и идентифицират социално структурираните източници на напрежение в обществото.

Теория за социалната дезорганизация

У. Томас и Ф. Занецки, представители на Чикагската школа, отнасят престъпността до неуспеха на институциите на социалния контрол. Изследователите разграничават два

типа дезорганизация – социална (институционална) и индивидуална, като свързват първата с намаляване влиянието на съществуващите социални норми върху поведението на членовете на групите, а втората – с намаляване способността на индивида да организира своя живот така, че да реализира ефективно своите интереси (Shoemaker, D., 2010). Хората, които живеят в ситуация на социална дезорганизация не са непременно индивидуално дезорганизирани – тяхното състояние се схваща като естествен отговор на условията на дезорганизация в средата. Друго допускане на теорията е, че институционалната дезорганизация често е причинена от бързото развитие на индустрията, урбанизацията и миграционните процеси, които протичат предимно в градска среда.

Ефективността на социалните институции и организацията на жизненото пространство в градовете в голяма степен кореспондират на принципите на естествената, природна организация и йерархизация, основаващи се на конкуренция и доминация. Това дава начало на самовъзпроизвеждащ се процес, в рамките на който, социално дезорганизираните райони се превръщат в среда за развитие на криминални нагласи, ценности и традиции, които подменят конвенционалните. Нестабилността и конфликтите се усещат по-остро и непосредствено от хората в периферията – маргиналните групи, ниските социални класи. *Така, в повечето случаи, особено що се отнася до непълнолетните, липсата на възможности за излизане от „порочния кръг” води до приемане на ситуацията и дори интернализиране на нейни характеристики.*

Теория за аномията

Докато теорията за социална дезорганизация обяснява структурните напрежения и конфликти на локално равнище (в социални групи и общности), терминът „аномия” изразява динамиката в социалните отношения и социалните условия като причина за поява на девиантни форми на поведение. То е разработено и наложено като фундаментално социологическо понятие от **Е. Дюркем**, който го дефинира като *отсъствие на общи социални правила и норми*. Това може да се дължи на субективни, но и на обективни фактори. Аномията е понятие, чрез което се проблематизира устойчивостта на обществото и неговата способност за преодоляване на деструктивни процеси, за дееспособността на институциите на реда в обществото, на нормативните му системи, както и оцеляването на нациите (Мирчев, М., 2005).

Може да се каже, че теоретичните рефлексии по отношение на престъпността, и в частност девиантното поведение в юношеството

представяват инвариантни обяснения на сблъсъка между индивидуалните желания и потребности и рестрикциите на културата.

В подобна перспектива може да бъде разгледана **структурно-функционалистката теория на Р. Мъртън**. Централно допускане е, че социалните отклонения са резултат от противоречията между социалните очаквания и стремежи, които всеки член на групата се стреми да постигне (културни цели) и съвкупността от легитимни процедури и средства за постигане на желаното (институционални норми). Според Мъртън, социалната система представлява определен баланс между социалните и културни цели и утвърдените средства за постигането им, но посочва, че тези цели и средства не съществуват в постоянно устойчиво равновесие (пак там). Именно индивидът модифицира и реализира това равновесие в зависимост от действията си и спрямо специфичните изисквания на средата. В зависимост от приемането или отхвърлянето на културните цели (и норми) и средствата за тяхното постигане, Мъртън разграничава пет типа на адаптация към аномичната ситуация (Clinard, M., Meier, R., 2011): конформност, иновация, ритуализъм, бягство, бунт. *Всяка една от формите на адаптация може да стои в основата на формиране на конформно или не-конформно поведение. Адаптационните поведенчески модели, които се отнасят до социалните роли, а не до идентичността на индивида варират в различните общества и служат за основа при определяне на видовете престъпления и социални девиации в конкретна обществена среда.*

Друга значима тема в социологическите интерпретации за отклоняващото се поведение насочва вниманието към идеята за **усвояване или научаване на отклонението на Е. Съдърланд**. Престъпното поведение до голяма степен се научава в първичните групи (особено на връстници) в рамките на определена субкултура, които насърчават нарушаването на нормите, в резултат от свързването, асоциациите с хора, извършващи престъпна дейност. Подобно на законните дейности, престъпните също подлежат на научаване и са ориентирани към удовлетворяване и реализиране на определени потребности и ценности.

Теориите за социалния контрол от своя страна отдават фундаментално значение на механизмите за социален контрол върху поведението на хората при справянето с и превенцията на криминални и противообществени прояви. Водеща теза е, че тенденцията към извършване на престъпления е универсална характеристика и в този смисъл, делинквентното поведение е очаквано и прогнозируемо поведение. То се

обяснява като резултат от отсъствие или неефективност на определени механизми за контрол на поведението.

Ключова за интерпретациите на отклоняващото се поведение в юношеството е *интеракционистката теория за стигматизацията*, чиито представители са Е. Лемерт, Х. Бекер, К. Ериксън. Отклоняващото се поведение като повтарящ се поведенчески акт се обуславя от формалното етикетиране и стигматизиране на поведението и личността на извършителя, което от своя страна изменя себепредставата и води до интернализиране на етикета. По този начин, индивидът започва да се идентифицира с образа на правонарушител и действа спрямо него.

3.3 Психоаналитични интерпретации

Отправна точка в психоаналитичното изследване на юношеския период се отрежда на нагоните, които засилват своето действие и по този начин нарушават постигнатия в края на детството психичен баланс. Задава се емоционален катаклизъм, който води до силно увеличаване уязвимостта на личността. Върху това състояние влияе и стремежа към напускане на семейната среда и търсене на любовен обект извън семейството, освобождавайки се от емоционалните връзки с родителите, изградени през детството. Основен фактор за осъществяване на тази „раздяла”, даваща в крайна сметка тласък към извоюване на автономност е латентната в предишния период на развитие, сега събуждаща се сексуална енергия. От друга страна, уязвимостта предполага необходимост от включване на защитни механизми срещу нагоните и тревожността. Защитите позволяват на личността да се структурира и да запази своята цялост, но в същото време поради съдържанието, което манифестират често възпрепятстват нормалното ѝ функциониране и адаптиране. Така, защитните механизми съхраняват вътрешния психичен баланс за сметка на поведенческите актове, които особено в периода на юношеството влизат в конфликт със социалните норми.

Антисоциалното поведение е резултат от липсата на възможности за днешните юноши да преминат през ритуалите на инициация или да участват в организации на юноши. То е проявление на трудностите за създаване на адекватен Аз-образ – израз на конфликтните структури от детството в опита за напускането му, трудности в процеса на идентификация и извоюване на автономност. Антисоциалният юноша чрез постъпките си „говори”, но по-важното е, че търси отговор и изпробва границите на позволеното. Така „в момента, в който се опитаме да назовем

разстройството или да го етикетираме, като го включим в различни класификации, тогава в същия този момент изчезва това, което наричаме любопитство и което е основният двигател на една плодотворна комуникация между двама или повече хора, а защо не и общности“ (Йерохам, Д., 2004, с. 14).

Доколкото юношеството се схваща като психична криза, отключена от сексуалната сила на детето и търсеца осъществяване извън рамките на семейството, то неминуемо се появяват конфликти и противоборства, намиращи външен израз в така характерното за този период поведение. И в случаите, в които психичната (и физическа) енергия не намери механизми за сублимация, често се претворява в постъпки, противоречащи и заплашващи установените правила, в това, което клиничният език нарича преминаване към действие.

3.3. Юношата в конфликт със Закона - не/типични особености, социални взаимодействия и проблеми

От концептуална гледна точка, основавайки се на психоаналитичните постановки за връзката между антисоциалното (противообщественото) поведение и психосексуалното развитие в периода на юношеството¹³ и имайки предвид социално-историческите особености на възникване на **родовото понятие „юношество“** и спецификите при конструирането на **видовото понятие „юноши с противообществени прояви“**, авторската интерпретация предлага алтернативен прочит на термина „юноши с противообществени прояви“, а именно: **„юноши в конфликт със Закона“, поставяйки акцент върху:**

- юношата като *субект на взаимодействие*, а не като обект на въздействие при прилагане на мерки и програми за корекционно-възпитателна работа; следователно най-вече върху конфликта, не толкова върху противообществената проява/поведение. Вътрешното състояние на конфликт изразява противоречието между желанията и забраните на културата, въведени от закона (символният баща, авторитетната, бащината фигура, здравият разум).
- външният израз на това единоборство се проявява в противопоставяне на писаните и неписаните закони (правни и морални), т.е. на социалния „Свърх-Аз“, на „закона“.

---

¹³ Вж. повече в: Богданова, М. Тодорова, К. Професионалното ориентиране и консултиране през симптома като стратегия. Помагало. Авангард Прима, София, 2014.

- провокирането на закона (противообществено поведение) е манифестация на вътрешното противоречие, активизирана от невъзможността да се балансира между желанието и забраната, между „искам“ и „трябва“.

Така:

- *Юношата в конфликт със Закона е този, който провокира установените правила и норми, проверявайки границите на позволеното поради липса на значим възрастен, който да наложи забрани.*
- *Ако поведението в конфликт със Закона изразява вътрешно състояние на противоречие между желанието и Закона, то противообщественото поведение е външен израз на това противоречие, активизирано от невъзможността да се балансира между изискванията и очакванията на света към юношата и неговата личност¹⁴*

За да се говори за юношеството отвъд изследователския интерес и защитеното пространство на консултантската практика, се изисква специфична нагласа да се вгледаш в себе си, да се постави под въпрос собственото юношество, да се „при(с)помни“ забравеното, да се „усети“ опитът. *Тогава ще е възможно да се реконструира и инвестира в една връзка, която юношеството само по себе си представлява – културната връзка между минало и бъдеще, един парадокс в човешкото развитие, който трябва да се приема, толерира и уважава, а не да се разрешава. Тук парадоксът е позитивно конотиран и се мисли през съграждащия и продуктивен потенциал на конфликта, така свойствен на юношеството* (Богданова, М., Тодорова, К., 2015).

В този смисъл, консултирането за професия на юноши в конфликт със Закона изисква съобразяване както с базовите за дейността методически и теоретични постановки, така и осмисляне на специфичното при разгръщането на консултантския процес. Процесът по професионално ориентиране и консултиране залага на ресурсите на юношата за промяна, за себе-овластяване по отношение на собствените си избори и живот, вписвайки се в Закона и в света.

III. ВТОРА ГЛАВА. ТЕОРЕТИЧНИ АСПЕКТИ НА ПРОФЕСИОНАЛНОТО ОРИЕНТИРАНЕ И КОНСУЛТИРАНЕ НА ЮНОШИ В КОНФЛИКТ СЪС ЗАКОНА

---

¹⁴ И двете дефиниции са авторови и са предложени за оценка в емпиричната част на дисертационното изследване.

Значимостта на ПОК в контекста на политиката за учене през целия живот се свързва освен с постигане на социално-икономическо и личностно благополучие, но и с възможностите, които осигурява за превенция на младежката престъпност и преодоляване на социалното изключване (Görgen, T. et al., 2013).

Една от възможностите за юношите, застрашени от социално изключване на базата на етикетирането „девиантни“, „асоциални“, „с увреждане“ да бъдат свободни, и да усещат, че са полезни, изпитвайки удоволствие и удовлетворение от това, което правят е „развитието на ефективна система за професионално ориентиране и консултиране (наричано още и образование за развиване на възможностите) (Богданова, М., 2012, с. 14). Професионалното реализиране на процеса изисква да се имат предвид спецификите на индивидуалните особености, личната история и тази на семейството, а от друга страна как етикета, „диагнозата“ се свързват с фактическото състояние на детето (младежа), какви са желанията, способностите и уменията, въпреки ограниченията.

1. Същност на професионалното ориентиране и консултиране. Несъзнаваният избор на професия като вариант в процеса на професионално самоопределение

Професионалното ориентиране в същността си е процес, който подпомага личностното себепознание, себеразбиране и себеприемане, дава информация за професиите и възможностите, изискванията за реализация на пазара на труда. **Ако кариерата е субективен конструкт, който подлежи на изобретяване, то можем да кажем, че професията е обективната структура, която дава възможност за вписване и участие в социалния свят.**

Психологизирането на ПОК е необходимо поради схващането, че професионалната дейност сама по себе си, изолирана от останалите жизнени сфери на дейност не може да бъде единствен фокус в кариерната консултация – именно чрез и в професията човек осъществява себе си, продължавайки и следвайки собствената си история, опит и Желание. В този смисъл, разбирането, че личността не е моментно конструираща се, отговаряйки на външни фактори и изисквания, представлява хуманистичен поглед към професионалното и кариерно развитие.

Практиката на ПОК включва прилагане на принципите на психичното здраве, психологическото и човешкото развитие. От друга страна, себепознанието е дълъг процес, който започва още след раждането и изисква вглеждане в себе си, анализ и размисли. Изборът на професия, нейното усвояване, а по-късно реализация във и чрез

нея може да се превърне в основа на човешката удовлетвореност и щастие, но обратният вариант също е възможен – при определени външни и вътрешни условия, субективно преживяване на професията и професионалното развитие като принуда, нежелана необходимост и тежък психологически комплекс. **Именно в процеса на ПОК е необходимо съчетаване на диагностичните методики с определена психологическа парадигма на консултиране, което осигурява „...прецизен и комплексен подход към сложните и твърде често деликатни проблеми не просто на професионалната, но на личностната и в крайна сметка дълбоко интимна определеност на младия човек”** (Василев, Д., Мерджанова, Я., 2011, с. 128).

Така, прагматичните подходи на ПОК, съчетани с дълбинното разбиране за личността, през психоаналитичната парадигма, биха били механизъм за само-анализ в защитеното пространство на консултантската практика. Като отправна точка в концептуализирането на спецификите на ПОК на юноши в конфликт със Закона са взети предвид **моделите на кариерно развитие** на А. Рое, Д. Сюзър, Дж. Холанд, Е. Гинзбург и С. Гинсбург, които осигуряват прагматичен поглед, обективизират личността и връзката ѝ с труда и професията. За базисен се възприема възгледът за **„множествеността на клиента”**, изведен от Я. Мерджанова в „Теория и методика на професионалното ориентиране”, който предефинира традиционната култура на професионално ориентиране и поставя акцент върху синергетичните модели на професионално ориентиране, отчитатаци културното наследство в термините на родовата история и присъствието на другите в настоящето, но и в миналото (родители, традиции, връзки) (Богданова, М., 2015; Herring, R., 1997¹⁵). В такава перспектива може да се извърви пътя на професионалното самоопределение и постигането на идентичност, на професионална и социална интеграция. Съпровождащият консултантски процес реализира и терапевтичния ефект на консултантско взаимодействие, а и на всяка междуличностна връзка.

По отношение на „юношите в конфликт със Закона“, знанието за несъзнаваните процеси при избор на професия отключват нови хоризонти за разбиране на поведението в двойна връзка – от една страна, конфликтът, а от друга – вписването в света на възрастния чрез труда. Психоанализата дава възможност да се обясни „неадекватното поведение“ и липсата на желание за планиране на бъдещето. По този начин кариерният консултант, учителят, педагогическият съветник разполага с необходимото, за да реализира превенция на бъдеща

---

¹⁵ по (Василев, Д., Мерджанова, Я., 2011).

неудовлетвореност (и професионална), идентифицирайки по-дълбоките психични процеси, които могат да повлияят върху ефективността на професионалния избор.

Обикновено практиката на професионалното ориентиране е доминирана от когнитивно-поведенчески подходи, акцентирани върху придобиване на умения, прилагане на тестови методики и изпълнение на определени етапи и фази при процеса на професионален избор. Въпреки това, психоаналитичният подход осигурява изследователска рамка, основана на несъзнаваните механизми и мотивацията за избор на професия, манифестирани желания и процеса на самоопределяне и себепознание. В рамките на психоаналитичното разбиране за поведението основен е постулатът за психичния детерминизъм (Богданова, М., 2014). По този начин, професионалният избор се схваща като сублимация на несъзнавани психични процеси.

Roe (1956) в своята личностна теория за професионалния избор (*personality theory on occupational/career choice*), развива идеята, че ранните детски преживявания и емоционални модели на родителство оказват силно влияние върху по-късния професионален избор. A. Brill (1949) изследва професионалния избор през принципите на удоволствието и реалността. През 1943 г. Hendrick въвежда ново понятие в изследванията на несъзнаваните влияния върху професионалния живот на личността, а именно „*workprinciple*” – за разлика от принципа на удоволствието и принципа на реалността, конструирани на базата на либидиналната енергия, този (зависещ от труда принцип) се основава на инстинкта за власт и превъзходство (*mastery instinct*) (Brockman, 2011). По този начин авторът представя идеята за избора на професия като удовлетворяване (чрез труда) на нагона за власт, превъзходство и обобщава, че търсенето на удовлетвореност от труда остава да е функция на Аз-а, тъй като не е сублимирана либидинална енергия. Sommers (1956) илюстрира как спецификите на процеса на идентификация рефлектират върху избора на професия, а Bordin, Nachmann and Segal (1963) разработват концептуална рамка за професионално развитие, основана на психическите структури и зони на тялото. Galinsky and Fast (1966) изследват връзката между проблемите на идентичността, пред които се изправят младите хора и трудностите, които срещат при взимане на професионални решения.

Несъзнаваният избор на професия поставя редица въпроси от методологическо естество и е предизвикателство пред професионализма, етиката и личността на изследователя, кариерния консултант. От друга страна, именно разбирането на несъзнаваните механизми, стоящи зад всеки избор (и професионален),

дава възможност да се проследи автентичността на човека в контекста на неговата история и тази на рода му.

2. Исторически акценти и тенденции за развитие на ПОК на юноши в конфликт със Закона

ПОК на юноши в конфликт със Закона не е обособено поле нито в теоретичен, нито в институционален план. Въпреки това, в исторически план могат да се проследят някои акценти в развитието на идеи и практики, имащи отношение към избора на професия и професионалната реализация в областта на корекционно-възпитателната и трудово-възпитателната работа. От друга страна, освен като специфична група на системата за превенция на противообществените прояви на малолетни и непълнолетни, юношите в конфликт със Закона са в обхвата и на образователната система. *Като професионална дейност, базирана на теорията и методиката на ПОК, консултирането за професия и професионалното ориентиране на юноши в конфликт със Закона няма ясно изразени параметри.*

В историческа перспектива, „трудните за възпитание и обучение деца и младежи“, „морално застрашените“, тези с противообществено поведение са били обект на социално-педагогически интервенции, насочени предимно към тяхното морално превъзпитание и трудово обучение. Не са съществували организирани и целенасочени дейности по професионално ориентиране и консултиране за тази група деца и младежи. В изследванията и теоретичните разработки върху професионалното ориентиране и консултиране на учениците от периода на социализма се набляга върху два типа професионална консултация – на здрави ученици и такива със заболявания (отрицателна професионална консултация). За учениците с проблемно поведение се прилагат дейности и мерки за коригиране на поведението, превъзпитание и ресоциализация. Въпросът за професията е само фрагмент на цялостната превантивна и корекционно-възпитателна политика в институциите, работещи с малолетни и непълнолетни правонарушители.

В годините след 1944 г. се провежда всеобхватна държавна политика за превенция и борба с детската престъпност. С приемането на Закона за борба с детската престъпност от 1958 г.¹⁶ се поставя началото на систематична и целенасочена държавна дейност в областта на закрилата и борбата срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Няколко години преди това събитие, Народното

---

¹⁶Предшественик на Закона за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни, приет през 1961 г.

събрание обнародва нов Наказателен кодекс, който съществено подменя съществуващите до момента правни положения, касаещи малолетните и непълнолетните правонарушители¹⁷. Впоследствие се създава цялостна мрежа от звена, които работят за ограничаване на детската престъпност – детски педагогически стаи, домове за деца, извършили противоправни деяния, трудово-възпитателни училища¹⁸, приемник-разпределителни, социално-педагогически интернати, домове за деца и юноши (сираци и полусираци). Стремешът е да се обхванат колкото може повече рискови групи – проявени и застрашени, деца в риск от криминализиране поради липсващо или социално слабо семейство и др. С цел осъществяване на възпитателни и превантивни дейности се организират центрове за възпитателна работа по местоживеене, местни и училищни комисии за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни и др. През този период превантивна роля играят различни форми на извънкласна и извънучилищна дейност в областта на спорта, изкуството, науката и техниката. По отношение на децата и младежите с „проблемно поведение“ трудовото обучение се интегрира като институционално организирана и целенасочена държавно-образователна дейност за пръв път в разкритите училища за трудно възпитаеми деца, по-късно преименувани на трудововъзпитателни училища (ТВУ), а понастоящем известни като възпитателни училища-интернати (ВУИ). Прави впечатление, че акцентът във възпитателната и образователната дейност се променя – от труда като висша ценност на социалистическото общество към либерално-демократичните идеали за образование и възпитание. В социалистическото общество, производственият и общественополезният труд са факторите, които определят насоката на работа и организацията на учебно-възпитателния процес както в масовото училище, така и в поправителните домове и трудововъзпитателните училища. В рамките на трудовата дейност, задачата е подрастващите да усвоят необходимите практически трудови навици и умения, психологическа устойчивост, да получат морална подготовка за нравствено участие в трудовия живот и др.¹⁹.

Към момента, в България процесът на ПОК на юноши в конфликт със Закона (Тодорова, К., 2015) частично се интегрира в дейности за превенция на асоциалното поведение като част от работата на Местните комисии за борба с противообщественото поведение на малолетни и непълнолетни (МКБППМН) и Училищни комисии за

---

¹⁷Приема се и Закон за съдилища за маловръстни (ЗСМ - ДВ, бр.39 от 20.02.1943 г.), с което фактически се поставят основите на системата на правораздаване за деца в България. Законът обаче остава да действа само на формално равнище и няколко години след това е отменен.

¹⁸Първообраз на сегашните Възпитателни училища-интернати.

¹⁹Маджаров, А. Общественополезният труд в началното училище. Народна просвета, С., 1963.

превенция на противообщественните прояви на учениците (УКБППМН)²⁰. Но докато в системата на училищното образование услугите за кариерно ориентиране са с изяснен статут и намират приемственост в редица нормативни актове и национални програми, то в системата за превенция и борба с противообщественото поведение на малолетни и непълнолетни ПОК е дейност с неясен характер, с липсваща методическа рамка, а професионализмът и квалификацията на ангажираните с реализирането на процеса произтичат от регламентирането на изискванията за заемане на длъжността „обществен възпитател“: „...с необходимите подготовка и опит за работа с деца...“, „...с висок морал и обществен престиж...“ (ЦКБППМН, 1995, с. 50). Въпреки предпоставките за осъществяване на процес на консултиране за професия в системата на образованието (като превенция на противообщественото поведение) такива опити често зависят от волята на директора. *От друга страна, ако през последните години се създават условия за повишаване квалификацията на специалистите в училище за реализиране на ПОК, то за специалистите, практикуващи в полето на социално-педагогическата работа с юноши в конфликт със Закона – това предстои.*

3. Процес на ПОК на юноши в конфликт със Закона

Изследователите, занимаващи се с проблемите на социалната адаптация и (ре)интеграция на юношите в конфликт със Закона, отчитат тревожната тенденция, че рискът от социално изключване и маргинализиране по-късно в живота е изключително висок поради липса на адекватни механизми за подпомагане на прехода към пазара на труда и по този начин предотвратяване на ранното отпадане от образователната система и младежката безработица (Chartrand, J. M., Rose, M. L., 1996; O'Brien et al., 1999; Zabel and Nigro, 2007). Според проведени изследвания факторите, които оказват дългосрочно негативно влияние върху професионалното и личностното развитие на юношите в конфликт със Закона, са свързани с отсъствие на подкрепа в семейната и общностната среда, икономическо неравенство, формирани девиантни поведенчески модели (Loeber, 1990; Patterson, Reid, Dishion, 1992)²¹. Редица европейски доклади поставят акцент върху кариерното образование и ученето през целия живот като

---

²⁰ Проектът на новия закон за отклоняване от наказателно производство и налагане на възпитателни мерки на непълнолетни лица, който отменя нормативната уредба на ЗБППМН предвижда въвеждане на програми за трудова дейност за придобиване на трудови навици и професионални умения, включване в професионални обучения, трудова заетост. Въпреки че, това е стъпка в развитието на идеята за професионално-трудова реализация на юношите, към настоящия момент остават дискуссионни въпросите за реализацията на подобни намерения в практиката, механизмите това да се случи, обезпечаването на процеса от гледна точка на разкриване на работни места/наемане на работа на непълнолетни.

²¹ По (Thornberry, T., 2004).

механизъм за превенция и преодоляване на социалното изключване и младежката престъпност (Görgen, T. et al., 2013). Разработването на специфични програми за придобиване на умения за управление на кариерата се посочват за важен елемент на стратегиите, насочени към интеграция на младежи от уязвими социални групи, младежи в риск (Greenwood, P., 2008).

Въпреки нуждите на практиката и препоръките в стратегическите документи за разработване на съобразени с особеностите на юношите в конфликт със Закона програми и методики на ПОК, в полето на научните изследвания този проблем все още е недостатъчно застъпен. Известни са проучвания, насочени предимно към оценка на въздействието на програми за кариерно ориентиране върху училищния успех, кариерната осъзнатост и информираност, себе-ефективността, кариерната зрялост и др. на ученици в риск и млади правонарушители. В извадките участват най-често юноши с емоционални и поведенчески проблеми, а тези, които очевидно са в риск (поради социално-икономическия статус, етническа принадлежност, динамиката в семейните отношения и др.), но все още не са демонстрирали отклонения от общоприетите норми, остават извън изследователския фокус. От друга страна, проучвания установяват, че традиционните методи на ПОК са неподходящи за юноши в конфликт със Закона поради невъзможността да се отчетат спецификите на взаимодействието личност-среда (Tarolla et al., 2002). **В тази връзка, основните изводи се съсредоточават около необходимостта от разработване на ефективни интервенции и програми, подпомагащи позитивните процеси на развитие и самоопределение, което от своя страна ще намали вероятността от затвърждаване на противообществени модели на поведение.**

Съвременните интервенции и програми за ПОК на юноши в конфликт със Закона наблягат в различна степен върху изведените препоръки и съчетават както специфични за ПОК дейности, така и осигуряват възможност за консултантско взаимодействие, подпомагащо преодоляване на трудности при формиране на позитивни модели на поведение.

Адаптирането на консултантския подход през психоаналитичната парадигма към спецификите на юношеството предполага и умения за разпознаване на несъзнаваните конфликти, симптомите в поведението на юношата (бягства от училище, сбивания, кражби, предизвикателно поведение, ниска мотивация за учене, незаинтересованост по отношение на бъдещето, апатичност, употреба на наркотици и т.н.) отвъд формализираните процедури за санкциониране на отклоненията от

училищните норми. Дешифрирането на тези „послания“ изисква промяна на фокуса – предразсъдъците по отношение на необходимостта от намеса от страна на възрастния, заменени от способността да се удържи ситуацията, да се предложи сигурност (а не мерки, засилващи тревожността) и щадяща рамка на интервенция. Сензитивността, отместваща на заден план процедурното мислене, отключва нови хоризонти на разбиране на поведението – то е не само реакция на ситуационни променливи като семейство, приятелски кръг, училищен (не)успех, социално-икономически статус, а също така и резултат от несъзнавани желания, фантазии, защиты и етични императиви.

Професионалното реализиране на процеса на ПОК с юноши в конфликт със Закона изисква да се имат предвид спецификите на индивидуалните особености, личната история и тази на семейството, а от друга страна, как етикетът се свързва с психосоциалното развитие на юношата, какви са желанията, способностите, уменията въпреки ограниченията²². Консултантът по професионално ориентиране и консултиране е специалист, който следва да бъде сертифициран и обучен – практика, която прохода в България. Като цяло в полето на работа с деца и младежи в конфликт със Закона това са учители, обществени възпитатели и педагогически съветници, на които е приписана и консултантска роля.

4. Концептуален адаптивно-динамичен модел за ПОК на юноши в конфликт със Закона

Разработването на концептуален адаптивно-динамичен модел за работа с юноши в конфликт със Закона залага на ресурса на ПОК да развива и насочва техния потенциал. Структурирането и апробацията преминаха най-общо през три етапа: синтезиране на научно познание и проучване на чужд опит; структуриране на модел съобразно националните специфики и неговата апробация.

Етапите на структуриране и реализиране на модела в МКБППМН бяха следните:

1. Теоретично проучване – проучване на теоретични разработки и добри практики, интегриращи професионалното ориентиране и консултиране в контекста на социално-педагогическата и корекционно-възпитателната дейност с юноши в конфликт със Закона. Проучиха се множество литературни източници, както и нормативни актове, политики, стратегии и програми в полето на ПОК, кариерното образование,

---

²² Пак там.

квалификационни характеристики на специалистите (секретари, обществени възпитатели, педагогически съветници, психолози към Консултативните кабинети) в системата за превенция и противодействие на противообществените прояви на малолетни и непълнолетни, кариерни консултанти, работещи в Центровете за кариерно ориентиране. Изследваха се утвърдени практики (програми, проекти) в Европа и САЩ, които съчетават елементи на професионалното ориентиране и консултиране с превантивната и корекционно-възпитателната дейност.

2. Структуриране

Моделът, неговите функционални взаимоотношения и елементи се структурираха след провеждане на работна среща между специалисти, работещи в конкретна комисия. По време на работната среща, в която взеха участие кариерния консултант, психотерапевта (психолога към Консултативния кабинет)²³ и секретаря на МК се предостави информация, обсъдиха се и възможностите за внедряване на модела в дейността на комисията. Очертаване на междудисциплинарните връзки и професионалните полета на всички обществени възпитатели спрямо тяхната професия (педагог, учител, училищен психолог).

3. Адаптиране – с оглед на осъществяване на връзка между теоретичната концепция и възможността за структуриране на модела в практиката бяха направени корекции по отношение на дейностите по превенция, залегнали в програмата на МК и като основна част от нейната дейност

4. Аprobация – осъществи се след провеждането на 10 възпитателни дела, след които беше проведена екипна среща за анализ и по посока окончателно оформяне на модела. Не се установи необходимост от промяна или допълнителна работа с цел модифициране и оптимизиране на модела.

5. Утвърждаване на модела – след реализиране на работна среща между секретаря, психотерапевта с кмета на района беше взето решение модела да бъде част от методиката на превантивната и корекционно-възпитателната дейност.

Схематично, моделът би могъл да бъде представен по следния начин (Виж Схема 3).

---

²³ Популярната практика е в Консултативните кабинети към МКБППМН да се назначават консултанти с различни квалификации – най-често психолози и юристи. В конкретната комисия от 2006 г. работи психотерапевт, а в периода 2013-2015 и кариерен консултант. От 2015 г. е назначен и ментор, който провежда социално-педагогическа и консултантска дейност с юношите.

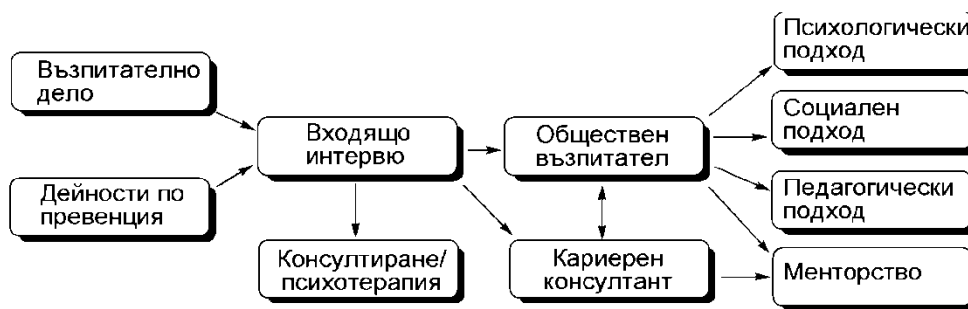

Схема 3. Модел на локално ниво

При насочването към съответния специалист (и през идеята за ПОК) в него се отчитат следните **особености**:

- **на юношеството** като преходен период на съзряване и психосоциално развитие, познаването на чийто специфики ни помагат да разберем юношата;

Акцентът на работа се поставя върху структурирането на **достатъчно добра среда**, на защитено пространство, чиято **устойчивост** позволява удържане на противоречията и конфликтите със Закона. Достатъчно строга и императивна, но и сензитивна спрямо желанията на юношите и забраните, основна характеристика на системата за работа и средата на взаимодействие е **реактивността**. По такъв начин, способността на системата да отговаря с различна интензивност на заявката за работа се превръща в индикатор за нейната ефективност. Подходите на работа са „вход” към личността на юношата, те дават възможност за разгръщане на професионално взаимодействие и изграждане на връзка между двама, в зависимост от областите, в които е необходима подкрепа, държейки сметка за динамиката и амбивалентността на юношеството.

- **на професионалното ориентиране и консултиране** на юношите в конфликт със Закона – интегрирането на ПОК като елемент в работата с юноши в конфликт със Закона позволява да се разгърне потенциала на системата, като придава цялостност и комплексност на дейностите; фокусира мащаба ѝ на действие върху превенцията, но предлага решения и в полето на корекционно-възпитателната работа. Това от своя страна повишава ефективността на системата, оптимизира дейностите, а от друга повишава и ефективността на самото ПОК като дейност в системата за БППМН синхронизира усилията по посока трудова реализация и обособява специфично консултантско поле; предлага алтернативен подход на работа с юношата като въвежда идеята за професията и себепознанието, акцентирайки върху ресурсите и перспективите; съпровожда юношата в подготовката му за трудова реализация,

осигурява му инструменти за по-плавен и сигурен преход към пазара на труда, като по този начин повишава шансовете му за заетост.

- на идеята за *мултидисциплинарност в институциите (МКБППМН) и субектите*, включени в цялостния процес на развитие в юношеството – обособяват се професионалните полета на специалистите, което позволява ясно структуриране и делегиране на компетенции; очертават се връзките и взаимодействията между субектите.

В концептуалния модел семейството участва при провеждането на първично-диагностично интервю от квалифициран специалист, който да оцени комплексно психо-социалната ситуация, да насочи и да вплете в цялостната работа въпроса за професията. Семейството и ресурсите му да подпомага и повишава ефективността на процеса по ПОК са фактори, които трябва да бъдат отразени и върху които да се работи. Ако този етап се поеме от кариерен консултант, то той следва да бъде квалифициран и да се развива в съответна парадигма. Ценното на модела е това, че развива екипа през професионалното поле и ресурса на всеки специалист-обществен възпитател (педагог, психолог, социален работник).

Оценката на модела от специалистите е част от проведеното емпирично изследване и показва развитието на екип от обществени възпитатели от столична МКБППМН, реализирането на връзката между теорията и практиката, адаптирайки и апробирайки чужд опит. Екипът премина през редица **трудности, свързани с:**

- нормативни ограничения, произтичащи от: продължителността на периода на разглеждане на дело, което забавя разпределянето му и началото на работа;
- различната базова подготовка на специалистите (психолог, педагог, социален работник) (но и преимущество);
- липсата на идея за необходимостта от избор на професия и от време за професионално сензитивиране;
- липсата на система за сътрудничество между ЦКО, училище (в лицето на педагогическия съветник) и МКБППМН;
- трудности при осъществяване на връзка с работодатели;
- липсата на възможности за обучение за професионална дейност/занаят в предприятие например;
- липсата на информация за пазара на труда и реални възможности за стаж и заетост, съобразена със спецификите на юношите.

Предложеният модел решава следните предизвикателства в практиката по посока реализиране на ПОК:

1. Ясна система за насочване на юношата към определен специалист и комплексност на услугите.
2. Ясно разграничаване на отделните професионални полета (кариерно консултиране, психология, педагогика, социална работа), а с това и фокусиране върху резултатите.
3. Функциониране на мултидисциплинарен екип, който да вписва в работата си ПОК.
4. Възможност за кариерно развитие на специалистите *по хоризонтала*.
5. Възможността да се използват ресурсите на ПОК като дейности по превенция на асоциалното поведение.

Реализирането на този модел в практиката на всички МКБППМН изисква усилия на различни нива – политическо, законодателно, професионално-образователно. Опитът показва, че „промяната отдолу нагоре” дава резултат, но само на локално равнище. Разработеният модел изисква връзка между специалистите, единен екипен подход, разчитащ на заложен, възможни нормативни и управленски механизми, а надеждата е, че популяризирането на идеята би дала възможност за нейното стандартизиране като практика на национално ниво.

Реализиран, моделът дава възможност за неговото развитие на ниво институции, прекъсвайки „кръговата им функция” в настоящето на „споделена отговорност” и липса на фокус. Ако е реализиран професионално (в контекста на директната социално-педагогическа и корекционно-възпитателна работа), може да намери своето продължение в специфичен за юношите в конфликт със Закона **адаптивно-динамичен модел**.

Адаптивно-динамичен модел

Предложеният адаптивно-динамичен модел разпределя отговорността за ПОК на ЮКЗ между МКБППМН и УКБППМН и дава възможност всяка една да активира като ресурс останалите организации, създавайки междудисциплинарни връзки. Моделът **акцентира върху възможностите и алтернативите за професионално-трудова реализация**. Неговите елементи се свързват и се активират в различна степен, **в зависимост от динамиката** на протичане на социално-психологическите процеси в юношеството (Виж Схема 4).

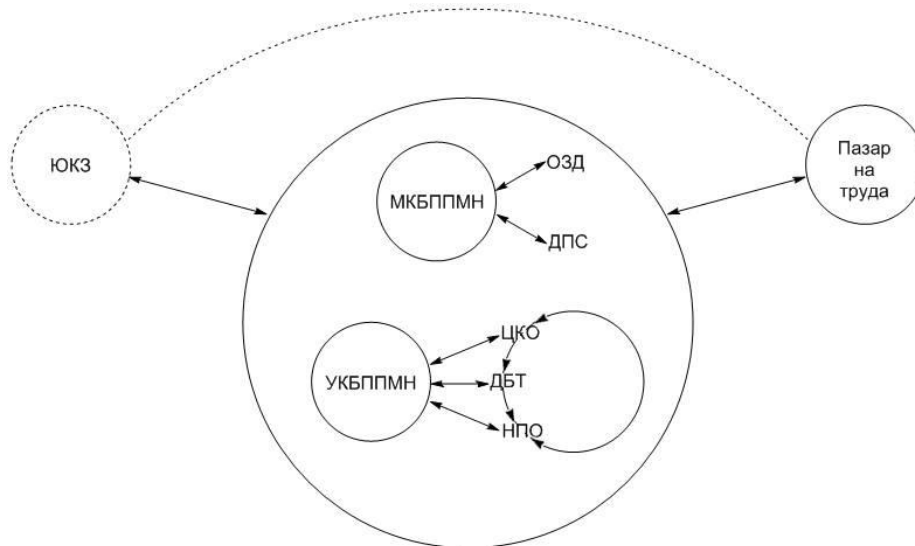

Схема 4. Адаптивно-динамичен модел за ПОК на юноши в конфликт със Закона

Основните характеристики и преимущества на модела, по посока особеностите на неговите елементи са:

- **Първи елемент** (юноша в конфликт със Закона) – възможност за персонално адаптиране на дейности, услуги, интервенции, спрямо конкретния юноша, неговите индивидуално-личностни специфики. Моделът е адаптивен именно поради отчитането на динамиката на юношеството, но и на степента на изява на конфликтите и реакцията на системата, санкционираща поведението, според тежестта на простъпката. Неговата динамичност, следователно, се определя в зависимост от конкретните условия – индивидуални, институционални, обществени.

- **Втори елемент** – усилията на МКБППМН и УКБППМН са насочени към разбиране и осигуряване на „ритуали за преход” към зрелостта, през идеята за труда и професията като структура – алтернатива за работа с конфликтите на юношеския период, която въвежда правилата и нормите. В такъв контекст акцент се поставя върху преодоляване на етикета-стигма „асоциално поведение” и се залага на ресурсите, възможностите, способностите като механизъм за развитие и компенсирание в професионално-трудова област. Организациите са и „преходното пространство”, чиято функция е да „удържи” (holding) и да реши конфликтите (като ги разбере) с цел не само достъп до пазара на труда, но и за успешна професионална реализация. Организациите не са само посредник между юношата и пазара на труда, но и ключов субект на ПОК, подпомагащ професионалното самоопределение и себепознание.

- **Трети елемент** – определя се от нивото на развитие на услуги за младежка и ученическа заетост в социалната политика на държавата; от нагласите на работодателите за наемане на юноши. В модела се отчита възможността за директен достъп до пазара на труда на юношата, без посредничеството на МКБППМН и УКБППМН, чрез политики и стратегии за включване в учебно-професионални практики, стажантски програми, доброволчество.
- **Четвърти елемент** – съдържателни компоненти. Пресечните точки между психоаналитичните и социологическите теории.

В заключение:

Съдържателното реализиране на адаптивно-динамичния модел за ПОК на юноши в конфликт със Закона е резултат от ефективното му развитие на локално и организационно ниво.

Процедурно, на локално ниво, е заложена идеята за необходимостта от въвеждането на бащината метафора, която „реанимира” въпроса за Закона, правилата и изискванията към юношата. На това ниво гъвкавостта се постига именно чрез ресурсите на ПОК, което въвежда юношата във въпросите за професионалните компетентности, изисквания, съпровождайки го в себе-познанието.

Реализирането на Модела е насочено към „удържане” (по смисъла на Уиникот), създаване на едно преходно пространство през майчината метафора, която е адаптивно-динамична и предполага този период от житейския път на юношата да бъде част от неговото развитие – без стигма и етикет.

Съдържателните основи, връзката между психоанализата и социологическите теории, дават възможност за съчетаване на индивидуалната ситуация с институционалната и тази на средата.

Така, моделът, предложен за оценка включва възможността за ПОК на процесуално ниво, а не на съдържателно поради непознаване същността му и като възможност да се направи на следващ етап.

IV. ТРЕТА ГЛАВА. ДИЗАЙН НА ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ПРОФЕСИОНАЛНОТО ОРИЕНТИРАНЕ И КОНСУЛТИРАНЕ НА ЮНОШИ В КОНФЛИКТ СЪС ЗАКОНА

Общата цел на емпиричното изследване е да се установи актуалното състояние и спецификите на професионалното ориентиране и консултиране на юноши в конфликт със Закона в полето на социално-педагогическата и корекционно-възпитателната дейност, като се оцени създаденият на теоретично ниво концептуален модел. В тази връзка са формулирани следните изследователски задачи, а именно – да се идентифицират:

1. Актуалните тенденции по отношение на практиките (методи, подходи) и особеностите на професионалното ориентиране и консултиране в МКБППМН.
2. Нагласите към професионалното ориентиране и консултиране и професионалната реализация на юноши в конфликт със Закона.
3. Предизвикателствата пред професионализма на социално-педагогическите кадри за реализиране на професионално ориентиране и консултиране на юноши в конфликт със Закона.
4. Особенности на юношата в конфликт със Закона.
5. Да се апробира модел за работа с юноши в конфликт със Закона, интегриращ професионалното ориентиране и консултиране (на локално ниво).

В тази част на дисертационния труд се проследяват и обхващат, чрез пакет емпирични процедури и инструменти, четири проблемни области:

- образ на юношата в конфликт със Закона;
- работни понятия;
- специфики на професионалното ориентиране и консултиране като процес, консултантска практика и институционална дейност;
- професионализъм за реализиране на ПОК с юноши в конфликт със Закона.

Посочените области на изследователски интерес се застъпват във всеки един *етап на дисертационното изследване*:

1. Експериментален (подготвителен)

Реализира се в месеците октомври–декември 2013 г. Целта бе да се проучат нагласите на ученици към професионалното ориентиране и консултиране, както и да се проведе процес на професионално ориентиране под формата на ателие.

Инструментарий: бланка за интервю във фокус-група

2. Пилотен

Проведе се в месеците октомври–ноември 2014 г. и имаше за цел да очертае състоянието, практики и тенденции на ПОК в полето на социално-педагогическата и корекционно-възпитателната работа, професионалната компетентност и капацитет на специалистите, ангажирани в консултирането за професия.

Инструментариум: интервю (полу-структурирано)

3. Заключителен

Обхвана периода февруари–септември 2015 г., като целта на проведеното представително изследване е проучване потенциала на организациите (МКБППМН) от системата за борба и превенция на противообществените прояви на малолетни и непълнолетни за реализиране на ПОК. В рамките на този етап, моделът за работа с юноши в конфликт със Закона бе предложен за експертна оценка.

Инструментариум: анкетна карта; експертна карта .

1. Подготвителен етап. Дизайн на изследване

1.1. Фокус-група

Цел: Фокус групите имаха за цел да се установят и анализират потребностите от консултиране за професия и нагласите на ученици от 5-7 кл. към професионалното ориентиране и консултиране.

Период на провеждане: 15.09 –15.10.2013 г

Изследвани лица: Фокус-групите се реализираха с 60 ученици от 5-7 кл. в две столични училища, които бяха формирани с помощта на педагогическите съветници.

Участие взеха средно по 10 ученика от 5, 6 и 7-ми клас от всяко училище.

Резултати и анализ

Като цяло ИЛ не са запознати със спецификите и дейностите по ПОК (34 ИЛ). Прави впечатление, че професионалното ориентиране се възприема като помощ, съветване, разговор, но не и като процес на себепознание и лична инициатива. За ИЛ изборът на професия се свързва с училището (39), а не със семейството (16 ИЛ). Не се разпознава ролята на педагогическия съветник, което предполага или мерки по отношение на неговия профил в училище, или квалифициране на учителите. Националната програма за кариерно ориентиране на учениците в училищна среда е възможност в тази посока. Значимостта на връзката, която юношата придава на тази с възрастен доказва развитото в теоретичната част и обосновава още веднъж предложения модел. ИЛ не свързват ПОК с конкретен предмет, а по-скоро с конкретен образ на специалист. Това предполага наличие на сензитивност у специалиста по ПОК

и умения за създаване, развиване и удържане на връзката с юношата. Въпросът за професията не е актуален за ИЛ – по-скоро този, свързан с материалните възможности в бъдеще и икономическата независимост. Това показва противоречието, изведено в теоретичната част между желанието да са големи и да пораснат и отговорностите и задълженията, които съзряването изисква. Водещ мотив за професионален избор е материалното стимулиране, което отстъпва на въпроса за удовлетворението и провокиране на желанието за себеосъществяване в труда, отвъд базовите потребности. Вероятно, възприемането на света единствено като материален, срещата на юношите с финансовите затруднения на семействата си са довели до подобно светоусещане, директно отразено във въпроса за бъдещето и професията. Това отново е по посока необходимостта ПОК да бъде част от образователния контекст, за да се гарантира всеобхватност на дейностите и усилията на специалистите.

Като цяло ИЛ отхвърлят възможността за среща с кариерен консултант (32 ИЛ) или свеждат неговата роля до тази на трудов посредник, който намира работа (11 ИЛ). За учениците е по-важна личността му и любопитството към непознатото. Това би могло да бъде конструктивна тенденция, свързана с професионалните умения на КК да насочва процеса по ПОК, разпознавайки трансфера.

Резултатите от изследването потвърдиха някои от направените в предходно проучване²⁴. Като специфични се открояват следните **изводи**:

1. Непознаването ресурсите на ПОК и работата на кариерния консултант налага с още по-голяма убеденост реализирането на предложението Модел, който надхвърля единствено необходимостта от информиране, залагайки цялостна визия и план.
2. Необходима е професионална подготовка и стратегия от страна на кариерните консултанти, които да разпозват разминаването между желания и възможности за реализиране на професия, да отчитат не-съзнаваните процеси и да насочват към професионални избори.
3. Необходима е цялостна визия за удовлетворението от труда, залегнала в идеята за ПОК на ЮКЗ, а така също и към популяризиране на твърдението „парите са само средство, а не цел”.

---

²⁴ Вж. Богданова, М., Тодорова, К. (2015). Психоаналитичният подход в процеса на професионално ориентиране и консултиране в училище. В: Съвременни предизвикателства пред педагогическата наука. Сборник с доклади от Конференция с международно участие, 6-8 юни 2014. УИ „Св. Климент Охридски”, София, 474-484.

4. Проявата на конфликт със Закона, всъщност е конфликт със себе си, което налага насочване и отделяне на по-продължително време за ПОК с фокус себе-познание.

1. 2. Ателие за професионално ориентиране и консултиране

Ателиетата бяха проведени в рамките на 3 месеца с 4 групи ученици от две столични училища – 5 кл. (две групи по 12 юноши) и 8 кл. (две групи по 10 юноши).

Най-често учителите и педагогическите съветници описват юношите като “недисциплинирани”, “невъзможни”, “заблудени”, “глупави”, “със съмнения за СОП”, “със семейства, в които има тежки проблеми” – все характеристики, акцентирани върху затрудненията, резултат от педагогическа безпомощност и разочарования от неуспешни педагогически опити и лична ангажираност.

Реализирането на ателиетата премина през следните **етапи**:

1. Диагностично интервю – провежда се с юношата и с учителите, класен ръководител. Основните полета са:

- личната история – родители, трите имена, връзки и раздели;
- фантазия по отношение на професията – родителска не-подкрепа, развитие на идеята за професионална реализация, желанието на родителите;
- система за подкрепа – роднини, близки, учители, приятели, социална среда;
- справяне с трудности – особености, механизми, реакции, продължителност;
- трудови навици – самостоятелност, “заучена безпомощност”, критики към себе си и Света, очаквания и реални възможности;
- основни умения за заетост – самопознание, самооценка, критичност, адаптивност, гъвкавост, активност, ангажираност, изпълнителност, последователност, изпълнение на правила, задачи, спазване на реда, творчество.

2. Формиране на ателиетата – след проведената диагностика, интервютата с учители, бе взето решение групите да бъдат разделени на момчета и момичета – и в двата класа като основна причина за конфликтите се извеждаше неразбирателството.

3. Методи – проективни методики, саморефлексия, симулация, социални истории, асоциации и др.

4. Процес – в рамките на три месеца, веднъж седмично – в 8 кл. по 3 ч., а в 5-ти по 50 мин.

Разграничават се няколко етапа:

Начален етап – юношите не смятаха, че им е важно да мислят за бъдеща професия, нямаха идея за трудова реализация. За момичетата професионалната

реализация беше свързана с певици и домакини, омъжени за “богат мъж”, а за момчетата – футболист, който “ще изкарва много пари”. За някои момчета образът на жената, която “готви, отглежда децата и се поддържа”, ходейки на козметик и фризьор е мечтания бъдещ партньор. За момичетата основното желание е “разходката в МОЛ”, “време за себе си”.

Междинен етап – в осми клас бяха систематизирани теми на работа по ПОК, които могат да се адаптират в зависимост от актуалната ситуация и желанието на юношите за работа.

В този етап се проследява и:

- *изследването и изпробването на граници* – позволеното и правилата като ритуал на инициация за преминаване в света на възрастните.
- *отношението към Закона и авторитетите*
- *майчината функция и привързаността* – основният въпрос тук е свързан с трансфера (и контратрансфера на водещите);
- *възможността за саморефлексия върху връзката семейна–лична история*
- *професионалният избор в контекста на връзката минало–настояще и през ресурсите и възможностите ;*
- *професията и професионалното развитие като символизирана психична дейност;*
- *ПОК като възможност за съпровождане в преживяването за изоставяне, което често води и до изоставане в учебния материал;*
- *желанието за независимост.*

Краен етап – представяне на ателието пред по-широка публика. Няколко сесии преди последната групата решава как ще представи себе си, без да се споделя самия процес, спазвайки принципа на конфиденциалност. Могат да бъдат поканени гости, родители, приятели.

5. Резултати и перспективи

По отношение на ПОК:

- повишаване на училищния успех – двама юноши, застрашени от отпадане продължиха образованието си и се справиха “неочаквано добре” за учителите на изпитите;
- самопознание, което доведе до размисли по отношение на бъдещето и професионалната реализация.

По отношение на себепознание и взаимоотношения с другите:

- промяна в груповата динамика и подобряване на отношенията между момчетата и момичетата, диалогичност;
- „подобряване на дисциплината“;
- проява на интерес към противоположния пол не през агресията, а през общуването.

По отношение на учителите:

- заговориха за юношите, споменавайки и техни положителни (вече) качества;
- отвориха пространство за анализи и конструктивен диалог;
- професионална удовлетвореност – проследена през погледа на юношите в контекста на протичане на обучителния процес.

2. Пилотно проучване на актуалното състояние на професионалото ориентиране и консултиране (ПОК) с юноши в конфликт със Закона

2.1. Методика на изследването

Изследването се проведе в месеците октомври-ноември 2014 г. и имаше за цел да очертае практиките на ПОК в Местни комисии за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни (МКБППМН), възможностите и предизвикателствата пред неговото интегриране в превантивната и възпитателна дейност на специалистите, професионалният профил на специалистите, реализиращи дейности по ПОК.

Изследвани лица

Пилотното проучване, чийто фокус е установяване очертаване тенденциите и особеностите на ПОК в МКБППМН, с цел последващо разширяване на обхвата на дисертационното изследване, се проведе в 13 местни комисии за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни (МКБППМН).

Интервютата се проведеха с 13 секретари на МКБППМН, следвайки въпросите, разработени в бланка за полу-структурирано интервю. Бяха задавани и допълнителни уточняващи въпроси. Всеки въпрос е кодиран предварително (Вж. Приложение 2), а основните тематични области на интервюто обхващат следните въпроси:

- образ на юношата в конфликт със Закона – въпроси 11, 12, 13;
- специфики на ПОК – въпроси 4, 5, 6, 8, 9, 10
- професионален профил и професионализъм за реализиране на ПОК (обща и специфична професионална компетентност) – 1, 2, 4, 7, 8;
- работни понятия – въпрос 10.

Освен очертаване на изследователската ситуация, интервюто има за цел да осигури информация и да идентифицира взаимовръзките между отделни елементи на социално-педагогическата дейност и ролята на ПОК като професионална дейност, взаимодействията между специалистите, ангажирани в корекционно-възпитателната работа с юноши. Събраната информация и последващите анализи послужиха за отправна точка при структурирането на Модела за работа с юноши в конфликт със Закона в МКБППМН.

Основни акценти и изводи:

ПОК се разпознава като механизъм за превенция и преодоляване на противообщественото поведение, което предполага да се активира като ресурс и да се създадат възможности. В МК обществените възпитатели извършват дейности по посока ПОК, но процесът не е методически обезпечен, сведен и е до беседи, съвети и насочване в контекста на възпитателната работа. Впечатление прави, че там, където ПОК е практика, фокусът на работа е по-скоро върху информативния аспект.

2. Трудностите пред интегрирането на ПОК в МК са по посока необходимост от създаване на партньорства с работодатели, институционално сътрудничество и нормативно обезпечаване на дейността, което налага създаване на работеща, единна информационна система, включваща всички субекти (по предложения Модел).

3. ПОК на юноши с противообществени прояви се разпознава като специфично професионално поле и професионална дейност, което залага добро начало и мотивация от страна на специалистите да се квалифицират и развиват професионално.

4. Необходимо е обучение на обществените възпитатели, които провеждат консултантска дейност за избор на професия и запознаване със спецификите на процеса с юноши в конфликт със Закона. Обществените възпитатели, които са квалифицирани кариерни консултанти са психолози и провеждат ПОК в случаите, в които има заявка и необходимост. В този смисъл ПОК е фрагментарна практика в дейността на комисиите, но въпреки това е налице тенденция към промяна на това статукво.

5. Мненията на специалистите извеждат и необходимостта от разработване на специфични методически инструменти и програми за работа по посока ПОК, приложими конкретно към личността и цялостната психосоциална ситуация на юношите от тази група. Сензитивността на ИЛ, пряко ангажирани в работата на терен, спрямо връзката между особеностите на юношите и консултирането за професия е атестат за това. Акцентът върху нуждата от разработване на тясно специализирани

методики за ПОК, съобразени с характеристиките на юношите с противообществени прояви, залага необходимостта е само от научни изследвания, но и от тяхното внедряване в практиката.

3. Заключителен етап. Анкетно проучване

Изследването беше проведено през месеците февруари–септември 2015 г. в държавни организации от системата за борба и превенция на противообществените прояви на малолетни и непълнолетни – 78 Местни комисии за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни (МКБППМН) на територията на цялата страна²⁵.

Реализираното изследване е представително и при структурирането на неговия дизайн са взети предвид следните етапи, характерни за такъв вид изследване:

- съставяне на пълен и изчерпателен адресен списък на единиците от генералната съвкупност(МКБППМН), осъществяване на контакт с Централната комисия за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни (ЦКБППМН) и договаряне процедурата на изследване.
- получаване на достъп до изследваните институции и сверяване актуалността на данните (контакти за връзка) в съществуващите регистри;
- подготовка на същинската част на проучването (контакт с МКБППМН, организиране на срещи). Установяване на връзка със секретарите на комисиите и тяхното инструктиране като полеви сътрудници (анкетъори) за провеждане на изследване, както и информиране за незадължителния характер на проучването;
- провеждане на изследване сред ангажираните с ПОК, професионалната реализация на юношите с противообществени прояви в съответните институции;
- осигуряване на „случайност на избора на единиците в извадката” – условие, от което в зависи точността на получените резултати;
- първична обработка на получените резултати;
- статистическа обработка на данните.

3.1. Методиката на изследване включва частично стандартизирана анкетна карта от 27 затворени и полузатворени въпроси, при чието конструиране са използвани

---

²⁵Анкетното проучване обхваща МКБППМН в градовете: Айтос, Белоградчик, Берковица, Благоевград, Бургас, Варна, Велико Търново, Велинград, Ветово, Видин, Джебел, Димитровград, Долни Дъбник, Дупница, Елена, Елин Пелин, Елхово, Златица, Ихтиман, Карнобат, Костенец, Котел, Кочериново, Кресна, Криводол, Крумовград, Кърджали, Луковит, Лъки, Мездра, Мъглиж, Несебър, Нова Загора, Омуртаг, Оряхово, Пазарджик, Петрич, Приморско, Провадия, Радомир, Разград, Ракитово, Раковски, Русе, Сандански, Свиленград, Свищов, Севлиево, Сливен, Смолян, София-град, Созопол, Сопот, Стара Загора, Тетевен, Тополовград, Трявна, Троян, Търговище, Хасково, Царево, Чавдар, Чирпан, Шумен, Якоруда

номинални и ординални скали. Последните три въпроса от анкетата са насочени към демографските характеристики на изследваните лица (длъжност, възраст, стаж, населено място). Анкетната карта бе апробирана предварително и консултирана с експерти от системата за борба и превенция на противообществените прояви на малолетни и непълнолетни (ЦКБППМН). В резултат на това бе коригирана формулировката на два въпроса, а един отпадна.

Във връзка с покриване на изискванията за анонимност на изследването в рамките на първичната обработка на данните и провеждането на статистическите измервания някои от демографските характеристики бяха подложени на допълнителна анонимизация. Всички статистически операции и анализи бяха консултирани със специалист-статистик. В процеса на статистическа обработка на данните са използвани математико-статистически методи в SPSS:

- описателни числови характеристики (описателна статистика) – използвани са проценти, средни стойности, минимални и максимални стойности;
- методи за оценка степента на корелация – използван е хи-квадрат, като метод, приложим при извършването на проверка за наличието на връзка между два признака. Взети са предвид Pearson Chi-Square (за проверка на корелационната зависимост, наличие на връзка), като се тълкуват само когато $\text{Approx.Sig} < 0,05$. Силата на връзката е измерена, чрез изчисляване на коефициента на Крамер. Хи-квадрат е използван за сравняване на разпределенията на отговорите на въпросите от 1-ви до 3-ти, 7-ми до 11-ти, 13-ти, 16-ти до 24-ти по демографските характеристики (длъжност, години, стаж, населено място);

Ще бъдат представени и анализирани само статистически значимите резултати ($\text{Sig} < 0,05$). Корелационни анализи са направени по демографските параметри: длъжност, стаж, години, населено място. Ниските стойности на коефициента на Крамер се дължат на предметната област и не предполагат наличие на силни връзки – в този смисъл ще бъде анализирано наличието на връзки.

Въпросите в анкетната карта обхващат няколко проблемни полета, произтичащи от особеностите на работата в полето и са групирани по следния начин:

- образ на юношата в конфликт със Закона (въпроси 1, 6, 7, 8, 9, 10);
- понятиен апарат в полето (работни дефиниции) (въпроси 2, 3, 4, 5);
- професионално ориентиране и консултиране (въпроси 13, 14, 15, 16, 17, 19, 23);
- професионализъм (въпроси 12, 13, 18, 20, 21, 22, 24).

Основни акценти:

- За респондентите от централно значение при конструиране образа на юношата в конфликт със Закона са:

- извършената противообществена проява (69,1%);
- бунтът и провокацията, защото не може да бъде разбран (55,6%);
- състоянието на неосъзнаване свойството и значението, тежестта на постъпката (48,0%).

- За 67,7% от ИЛ юношите в конфликт със Закона провокират, за да привлекат вниманието на другите върху себе си, а 34,2% са на мнение, че се бунтуват и не могат да бъдат разбрани. Фокусът върху манифестираната провокация и простъпката в известен смисъл допълва формално-административния образ на юношите като извършители на противообществени прояви, очертан в предходния въпрос.

- 79,7% от ИЛ категорично приемат авторовата дефиницията за юношата в конфликт със Закона, а 20,3% не са съгласни с нея. Специалистите от малките населени места са по-склонни да приемат определението (86,6%), следвани от тези в столицата (77,3%) и в областните градове (70,7%); според 51,1% от ИЛ формулираното понятие може да се приеме от всички структури, работещи с юноши в конфликт със Закона.

- Според 47,7 % от ИЛ е необходимо ПОК да се въведе като част от работата на ОВ, а 29 % от отговорилите са категорични в мнението си. Основна е линията на разсъждения, която маркира консултирането за професия като алтернатива и ценен ресурс в подготовката за бъдеща професионална реализация, мотивиране за продължаване на образованието. Преодоляването на противообщественото поведение също се посочва като резултат от реализиране на дейности по ПОК. Успешното прилагане в практиката на подобен консултантски процес зависи от готовността за сътрудничество с други институции, създаване на партньорства, изграждане на институционален капацитет, разработване на методически указания и материали, въвеждане на добри практики.

- Повече от половината от ИЛ (61,1%) реализират ПОК, когато към тях е отправена заявка и юношата има въпроси. Информирани за избор на училище, или познати в теорията и практиката на ПОК училищно ориентиране, провеждат 56,3% от респондентите, когато предстои завършване на основно или средно образование

- На въпроса „Според Вас от какво би зависела ефективността на професионалното ориентиране и консултиране в МКБППМН? (моля, подредете йерархично: 1 – в най-голяма степен, 5 – в най-малка степен)“, специалистите извеждат

на преден план по степен на важност следното: 1. Необходимост от създаване на цялостна система за ПОК, в която да се включат и МКБППМН; 2. Изграждане на партньорска мрежа не само между МКБППМН, кариерните центрове, училищата и бизнеса, но и цялостна национална стратегия, интегрирана в политиките за образованието и младежката заетост, съобразена със социално-икономическите особености на отделните региони в страната. 3. Професионализмът на обществените възпитатели; Разработването на методически указания и материали е фундаментално изискване при въвеждането, координирането и оценяването на всяка професионална дейност. Допълнително материално стимулиране на обществените възпитатели също има отношение към ефективността на професионалното ориентиране и консултиране като част от дейността на МКБППМН.

- Голям процент от ИЛ оценяват предложения модел за работа с юноши в конфликт със Закона като ефективен (50,1%), но процентът на тези, които не могат да преценят, също се приближава до тази стойност – 41,3%.

- Отговорите на зададения директен въпрос по отношение на професионализма в полето на ПОК на юноши в конфликт със Закона дават основание да се планират конкретни мерки за неговото реализиране. 40,1% от респондентите смятат, че „*сме в началото на развитието на идеята*“, а потребността от цялостна стратегия за съпровождане в процеса на избор на професия, различна от актуалната в образователната система се отличава като водеща тенденция в мненията на ИЛ (38,7%). Според 15% от отговорилите на този въпрос ПОК не трябва да се отделя от системата в училище, а едва 2,9% не мислят, че има как да се реализира.

- Голям процент от тях изразяват мнение, че е необходимо обучение, което предполага планиране и разработване на различни възможности за квалификация (например семинари, магистърски програми, следдипломна квалификация) и получаване на сертификат за кариерен консултант. Този сертификат обаче гарантира тяхната базова подготовка, която изисква да бъде доразвита в съпътстваща личностното им и професионално развитие (супервизия, формиране и т.н.).

3.3. Изводи

1. Юношите най-често се възприемат през извършеното провинение, образът за тях е преобладаващо негативен, което в контекста на консултантския процес ограничава възможностите на професионално-личностното взаимодействие до прилагане и реализиране на мерки за възпитателно въздействие. От друга страна обаче, приетата от специалистите авторова дефиниция за „юношата в конфликт със Закона“

разкрива алтернативен хоризонт за вникване в причините и сензитивност по отношение на психосоциалните условия и индивидуалната житейска ситуация, отвъд фактологията.

2. Традиционно прилаганите програми за ПОК на ученици, залагащи единствено на прагматичните подходи за изследване на професионалната насоченост, са неефективни по отношение спецификите на групата на юношите в конфликт със Закона.

3. Преобладаващо, там където е практика, професионалното ориентиране и консултиране на юноши в конфликт със Закона в МКБППМН се провежда като част от социално-педагогическата и корекционно-възпитателна работа на обществения възпитател. Набляга се основно върху информативния аспект на процеса – за продължаване на образованието, върху насочването към подходяща работа и съдействие при изготвяне на необходими документи. На фона на съществуващите практики много малко са тези, които предлагат цялостен консултативен процес за избор на професия.

4. Единични са случаите, в които общественият възпитател професионално провежда процес на ПОК, което поставя въпроси пред професионализма в полето.

5. Силно изразена е нагласата към включване в обучения за ПОК и повишаване на квалификацията на обществените възпитатели. Според специалистите това е потенциална възможност, която би повишила в известна степен ефективността на социално-педагогическата работа.

6. Водещо е разбирането за диференциран подход при провеждане на ПОК в училище и в МКБППМН. В тази връзка важен момент е разработване на подходящи програми за ангажиране на родителите и работа с тях по посока ПОК на юноши в конфликт със Закона.

7. Изграждането на междуинституционални партньорства, работодателски мрежи, прилагане на управленски решения и стратегии за развитие са ключови във визията на специалистите за въвеждане на ПОК като част от дейностите в системата за превенция и борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни.

8. Липсва единомислие по отношение на работните дефиниции в полето, което косвено влияе върху предоставянето на качествена консултантска услуга. Въпреки утвърдените в нормативните актове и стратегии определения реалното им приложение в практиката не съвпада с формално разписаното.

9. Въпреки опита на другите страни и в разрез с препоръките в стратегическите документи ПОК на юношите в конфликт със Закона е периферна дейност в системата за БППМН. Набляга се основно върху информативния аспект на процеса. На фона на съществуващите практики са много малко тези, които предлагат цялостен консултативен процес за избор на професия. Провеждането на консултиране за професия е по-скоро въпрос на личен избор и мотивация.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

„Usus est unus legum corrector.” /
„Практиката/опитът е единствен коректор на законите.”
(Ливий)

Въпросът за професионалното ориентирание и консултиране на юноши в конфликт със Закона е значим не само заради възможността за вписването им в социума и превенция на асоциалното поведение, но и поради необходимостта от цялостна визия за системата за работа с тях, включваща ресурсите на ПОК. Още повече във връзка с данните за младежка престъпност, процесите на радикализация, засягащи предимно младите хора и особено тези от тях, живеещи в периферията на обществото, където структурата и хаосът се пресичат болезнено. Необходимостта от развитие и усъвършенстване на системата, датираща от 1979 г., е още един повод за разгръщане на нови хоризонти и идеи, но през приемствеността и черпене от опита на тези преди нас. Именно ПОК поставя юношата в позицията на търсещ, на личност в-преход, за която се изискват едновременно категорични рамки и правила, но гъвкаво и адаптивно към всеки един, познавайки научните достижения.

В настоящия момент практиките за ПОК на юноши в конфликт със Закона са по-скоро спорадични или липсващи, но промяната ще настъпи когато се заложи на себе-познанието, саморефлексията и възможността за правене на професионален избор с цел усвояване на занаят, на професия. За много от тези юноши това е не само шанс да продължат живота си извън маргиналните групи, но и да опознаят себе си след провокацията (на себе си и на Света). Необходими са усилия и механизми за мотивиране на работодателите, осигуряване на възможности за стажове, практики и доброволчество, както и развиваща система на ПОК от ранна детска възраст.

Изисква се воля на различни нива, но и квалификация на специалистите – ПОК е отделна научна-практическа област, която има своите специфики и стандарти.

Така, проведеното теоретико-емпирично изследване, направените изводи и формулираните предложения *доказват* необходимостта от разработването и

прилагането на цялостен концептуален двустепенен модел за социално-педагогическа работа по проблемите на професионално-трудова реализация на юношите в конфликт със Закона, осигуряващ едновременно структура и гъвкавост на организационно равнище.

Емпиричната част потвърждава това твърдение и разкрива авторската идея – необходимостта от създаване на условия за среща между юношата в конфликт със Закона и въпроса за професията, чрез прилагане на интегрирани специфични подходи и методи за работа по посока ПОК, реализирани от обучени специалисти в рамките на съществуващата институционална реалност. Това от своя страна, обогатява ПОК на теоретико-приложно равнище и

Изследователската хипотеза бе потвърдена.

Препоръките, които могат да се отправят са по посока на:

1. Институционализиране и професионализиране на ПОК на юноши в конфликт със Закона и изграждане на междуинституционални партньорства в полето.

2. Разработване на методически указания, програми и дидактически материали, подпомагащи работата на специалистите, реализиращи ПОК на юноши в конфликт със Закона. В този смисъл настоящите следват да бъдат допълнени, но и да бъдат създадени профилирани, отразяващи същността и спецификите на ПОК с юношите в конфликт със Закона.

3. Включване на обществените възпитатели в програми за продължаващо обучение, повишаване на квалификацията, сертифициращи програми за кариерно консултиране.

4. Супервизия и регулярни екипни срещи, прилагане на механизми за превенция на бърнаута.

5. Създаване на експертни групи на различни нива, които да разработят цялостна концепция за работа с юноши в конфликт със Закона, включваща и ПОК.

6. Необходимо е да се актуализират изискванията за заемане на длъжност „обществен възпитател“.

7. Необходими са усилия (законодателни инициативи, финансова подкрепа), насочени към създаване на специализирани центрове за работа с юноши в конфликт със Закона, където те да усвояват занаят/професия и да експериментират със своите интереси, да развият умения за заетост и управление на кариерата.

8. Изготвяне на независима експертна оценка и анализ за реализирането на държавната стратегия по отношение на работата в сферата и извеждане на конкретни (и реални) практически препоръки.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Атанасов, Н. Предговор. Лекции за въведение в психоанализата. С., 2013.
- Бадина, О. 1985. Младежта в съвременния свят. Народна младеж, София.
- Банова, В., Мечкунова, Б. (2015) Семейството и неговите функции от гледна точка на психоанализата. – В: Визия за семейна политика. Мненията на родителите, опитът на Европа и гледната точка на психоанализата. Национална мрежа за децата, София.
- Белова, Н. (2009). Детска престъпност и полицейска превенция. МВР – Научноизследователски институт по криминалистика и криминология. Център за полицейски изследвания, София.
- Богданова, М. (2015). Кариерното развитие на педагогическите кадри през психоаналитичната перспектива. – В: Съвременни предизвикателства пред педагогическата наука. Сборник с доклади от Конференция с международно участие, 6–8 юни 2014. УИ „Св. Климент Охридски“, София, 317–326.
- Богданова, М. Да разберем детето със специфични потребности. Помагало. Разград, 2013.
- Богданова, М. Изоставянето на деца – превенция и алтернативи. С., 2009.
- Богданова, М. Професионално ориентиране и консултиране на деца със специфични потребности или Приказката за грозното пате и черния лебед. С., 2012
- Богданова, М. (2014). Психодинамичният подход в консултантската практика. В: *Социална работа*, 2 (1): 1-23.
- Богданова, М. (2015). Синергичен модел за професионално ориентиране и консултиране на деца и младежи със специфични потребности. В: Педагогика, LXXXVII/3, 336-360.
- Богданова, М. Тодорова, К. (2014). Професионалното ориентиране и консултиране през симптома като стратегия. Помагало. Авангард Прима, София.
- Богданова, М. Тодорова, К. (2015) Психоаналитичният подход в процеса на професионално ориентиране и консултиране в училище. – В: Съвременни предизвикателства пред педагогическата наука. Сборник с доклади от Конференция с международно участие, 6–8 юни 2014. УИ „Св. Климент Охридски“, София, 474–484.
- Буджева, Р., Петкова, К. (2013). Бедност и девиантно поведение при деца. Omda. София.
- Вътов, В. Който обича добре, наказва добре. – *Сега*, 15.08.2005.
- Вирський, Д. (2008). Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.), КИЇВ, с. 34-45.
- Гидънс, А. (2003). Социология. Прозорец, София.
- Гълъбов, А. (2008). Девиантно поведение в училищна среда, „Европартньори 2007“, София.
- Гълъбов, А. (2005). Структури на отклоняващото се поведение. В: Фотев, Г. (съст.). Социология на отклоняващото се поведение. Просвета, София., с. 413-453.
- Гърбачева, А. (1994) Психология на девиантното поведение. Абагар, Велико Търново.
- Деларош, П. (2011) Проблемите на юношеството. Център за психосоциална подкрепа, София.
- Деларош, П. (2004). Юношеството. София.

- Димитров, Г. (1992). Скелетът на гражданското общество. В: Социология 11 клас, София.
- Димитров, Л. (1994). Научен статут на теорията на възпитанието. – В: Теория на възпитанието. София.
- Дичев, И., Спасов, О. (съст.). Новите млади и новите медии. Отворено общество, София, с. 151-174.
- Долто, Ф. Тийнейджърите. С., 1995.
- Дружество за борба с детската престъпност. (1942). Отчет за дейността на дружеството през 1940-1941 години. София.
- Елиаде, М. (1998). Човешко съществуване и осветен живот. В: Сакралното и профанното, София.
- Закон за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни. – *Държавен вестник*, 74, С., 2009.
- Йерохам, Д. (2004). Не/нормалността, която ни свързва. – *Критика и хуманизъм*, 17/2004, 11–26.
- Киприянова, К. (1989). Възрастови регулативни функции на народната социалнонормативна култура. В: Етнографски проблеми на народната духовна култура, 1, БАН, София, с. 229-239.
- Клайн, М. (2008). За престъпността. – В: Антисоциалното поведение – теория и практика. Център за психосоциална подкрепа. София. 28–32.
- Клайн, М. (2008). Криминални тенденции в нормалното развитие на децата. – В: Антисоциалното поведение – теория и практика. Център за психосоциална подкрепа. София, 7–27.
- Кривирадева, Б. Организация и дейност на социално-педагогическите институции за деца (минало и настояще), изд. ЕКС-ПРЕС, Габрово, 2009, с. 184-185
- Кръстева, Ю. (2014). Нови форми на бунта. – *Култура*, 29/23, 24–30.09.2014.
- Лакан, Ж. (2011). За Имената-на-Бащата. София.
- Лапланш, Ж., Ж. Б. Понталис. (2014). Речник на психоанализата. София.
- Маджаров, А. Общественополезният труд в началното училище. Народна просвета, С., 1963.
- Манасиева, Т. (2003) От семейството до възпитателното училище интернат. София.
- Манчева, Р. Психология на девиантното поведение. Благоевград, 2012.
- Манолов, Н. (1929). За женската полиция. В: Полицай, бр. 10.
- Маринов, Н. Нравственото и трудовото възпитание на учениците. В: Александров, Ал. (ред.) Трудовото възпитание и изграждането на нравствения опит на възпитаниците. Сборник из опита и домовете за деца и юноши, интернатите и трудово-възпитателните училища. Министерство на народната просвета, С., 1978, с. 3-35.
- Мерджанова, Я., Богданова, М. Европейско кариерно образование и националната перспектива. С., 2012.
- Мерджанова, Я., М. Богданова. (2013). Пътеводител за професионално ориентиране. Помагало за учители и ученици, за треньори и партньори. София.
- Мерджанова, Я., Цветанска, С. (2014). Наръчник на кариерния консултант. Министерство на образованието и науката, София.
- Петров, Г. (1998). Детската престъпност. Велико Търново.
- Петрова-Димитрова, Н. (ред.). (2014). Социално включване на деца в конфликт със закона – нови модели и практики. Институт по социални дейности и практики, София.
- Пиръов, Г. Д. (1973). Ролята на обучението за професионалното ориентиране. В: Министерство на народната просвета. Избор на професия и формиране на личността на ученика. Народна просвета, София.

- Пушкарова и кол. (2010). Рискови криминогенни и виктимогенни фактори при децата. София.
- Рангелова, Е. (2003). Девиациите в поведението на децата и превантивната дейност. – В: Превенция на девиантното поведение на децата. Комливес-ЛМ-Любомир Минковски, София.
- Рашева-Мерджанова, Я. (2010). Пенталогия на родовостта. Петекстон, София.
- Рашева-Мерджанова, Я. От динамичен профил към холограмен модел на интересите. С., 2008.
- Строс, Кл. Л. (1997) Тъжни тропици. София.
- Тодорова, К. (2015). Идеята за „юношеството в конфликт със Закона“ и несъзнаваните механизми за избор на професия. – ГСУ, ФП, Кн. Социални дейности, 108/2015, 92-121.
- Тодорова, К. Поведение срещу себе си, Другия и обществото. – *Списание на Софийския университет за образователни изследвания*, 41–55, 3/2014.
– <http://journal.e-center.uni-sofia.bg/site/wp-content/uploads/downloads/2014/09/4>
- Тодорова, К. Професионализъм за професионално ориентиране и консултиране на юноши в конфликт със Закона. – *Социална работа*, 2 (3), 2016 - www.swjournal-bg.com/download.php?news_id=45
- Тодорова, К. (2016). Юношите с противообществени прояви – пред конфликта със Закона и въпроса за професията. В: ГСУ, Факултет по педагогика, кн. Социални дейности, т. 109.
- Уиникът, Д. У. (1995). Антисоциалната тенденция. – В: Антисоциалното поведение – теория и практика. С., 2008.
- Уиникът, Д. У. (1999). Игра и реалност. Лик, София.
- Уиникът, Д. У. (2008). Някои психологически аспекти на детската престъпност. – В: Антисоциалното поведение – теория и практика. София, 33–41.
- Фройд, А. (2000). Егото и защитните механизми. Лик, София.
- Хаджийски, Ив. (2004). Бит и душевност на на еснафа и на дребния собственик. В: Деянова, Л. (съст). Социологията като шанс, София.
- Ханчева, К. (2012). Диагностика на адаптивното функциониране на деца и връзката му със защитни механизми и копинг стратегии на родителите. В: ГСУ „Св. Климент Охридски“, ФФ, кн. Психология, т. 102.
- Централна комисия за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни (1999). Методическо ръководство за дейността на обществените възпитатели. София: ЦКБППМН.
- Централна комисия за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни (2015). Изследване на дейността на обществените възпитатели - <http://www.ckbppmn.government.bg/documents/e7cb1cf2fbbe736fe68b6124c0931303.pdf> (20.10.2016)
- Шишков, Ат. (1983) Относно понятията престъпност, противообществено, девиантно, асоциално и антисоциално поведение. – В: Медицина, педагогика, поведение. Отечествен фронт, София.
- Abram, J. The Language of Winnicott: A Dictionary of Winnicott's Use of Words, London, 2007.
- Adams, G. R. (2005). Adolescent Development. In: Gullotta, T. P., Adams, G. R. (ed.) Handbook of Adolescent Behavioral Problems. Evidence-Based Approaches to Prevention and Treatment. Springer, New York.
- Arnet, J. J. (2013) Adolescence and Emerging Adulthood: A Cultural Approach. Pearson, New Jersey.
- Arnet, J. J. (1999) Adolescent Storm and Stress, Reconsidered. – *American Psychologist*, 54(5), pp.317–326.

- Arnett, J. (2006). G. Stanley Hall's Adolescence: Brilliance and Nonsense. In: *History of Psychology*, Vol. 9, No. 3, 186–197
- Barry, H., Schlegel, A. (1980). Early Childhood Precursors of Adolescent Initiation Ceremonies. *Ethos*, 8, 132-145.
- Chartrand, J. M., Rose, M. L. (1996) Career Interventions for At-Risk Populations: Incorporating Social Cognitive Influences. – *Career Development Quarterly Journal*, 44(4), 341–353.
- Clinard, M., Meier, R. (2011). *Sociology of Deviant Behavior*. 14th Edition. Wadsworth, Cengage Learning, Belmont.
- Coleman, J. C. (ed.) (2014) *Working with Troubled Adolescents. A Handbook*, International Psychotherapy Institute E-Books.
- Glaser, B. A. et al. (2003) Self-Reported Career Interests Among Adjudicated Male Adolescents: A Pilot Study. – *Journal of Addictions & Offender Counseling*, 23(2), 73–82.
- Glaser, B. A., Calhoun, G. B., Bates, J. M., & Bradshaw, C. P. (2003). Self-reported career interests among adjudicated male adolescents: A pilot study. *Journal of Addictions and Offender Counseling*, 23, 73 – 82.
- Griffiths, P. (1996) *Youth and Authority*. Oxford: Oxford University Press.
- Harlow, M., Laurence, R. (2005). *Growing Up and Growing Old in Ancient Rome. A Life Course Approach*. Routledge, London.
- Jacomy-Vité, S. (2011). The social reintegration of young offenders as a key factor to prevent recidivism. IJJO and EJJO, Belgium.
- Laes, C., Strubbe, J. (2014). *The invention of Youth. Youth in Roman Empire*, Cambridge.
- Legume, H., Hoare, C. (2004) A Research Study on Impact of Career Intervention on Middle School Students career maturity levels, academic achievements and self-esteem. – *Psychological School Counselling*, 8(2), 148–155.
- Lerner, R., Steinberg, L. (2004). *The Scientific Study of Adolescent Development. Past, Present, and Future*. In: *Handbook of Adolescent Psychology. Second Edition.*, John Wiley & Sons., New Jersey.
- Markstrom, C. A., Berman, R. C., Sabino, V. M. et al. (1998). The ego virtue of fidelity as a psychosocial rite of passage in the transition from adolescence to adulthood. In: *Child Youth Care Forum*, 27, pp. 337.
- Mitterauer, M. (1992) *A History of Youth*. Oxford: Blackwell.
- Moshman, D. (2000). *Adolescent Psychological Development: Rationality, Morality, and Identity. Second Edition*. London.
- Niles, S. G., & Harris-Bowlsbey, J. (2013) *Career Development Interventions in the 21st century*. Pearson Education Inc, New Jersey.
- Osipow, S. (1973). Psychoanalytic Conceptions of Career Choice. In: *Theories of Career Development*, Second Edition. New Jersey, pp. 110–113.
- Overstreet, R. L., (2009). The Greek Concept of the “Seven Stages of Life” and Its New Testament Significance. In: *Bulletin for Biblical Research*, 19/4, 537–563.
- Patton, W., McMaho, M. (2014). *Career Development and Systems Theory: Connecting Theory and Practice*. Rotterdam.
- Pines, M. A., Yanai, Y. (2001). Unconscious determinants of career choice and burnout: theoretical model and counseling strategy. In: *Journal of Employment Counseling*, 170(15).
- Pines. A. M., Yanai, O. Y. (1999). Unconscious influences on a choice of a career: implications for organizational consultation. In: *Journal of Health and Human Services Administration*, 21(4), pp. 502–511. Retrieved from: <http://www.jstor.org/stable/25780927>

- Porfeli, E. J., Lee, B., Vondracek, F. W. (2013) Identity Development and Careers in Adolescents and Emerging Adults: Content, Process, and Structure. – *Handbook of Vocational Psychology: Theory, Research, and Practice*. Routledge, UK.
- Rafael, M. (2007). Career Development and Management in 21st Century Adults: Readings towards Harmonization of Global and Individual Levels. In: *Electronic Journal of Research in Educational Psychology*, N.11, Vol. (5)1, pp. 75–102.
- Roe, A. (1956). *The psychology of occupations*. New York.
- Silver, C., Spilerman, S. (1990). Psychoanalytic Perspectives on Occupational Choice and Attainment. In: *Research in Social Stratification and Mobility*, 9, pp: 181–214.
- Shoemaker, D. (2010). *Theories of Delinquency*. Sixth Edition. Oxford University Press, New York.
- Tarolla et al. (2002) Understanding and Treating Juvenile Offenders: A Review of Current Knowledge and Future Decisions. – *Aggression and Deviant Behavior*, 7(2), 125–143.
- Thornberry, T. (2004) *Developmental Theories of Crime and Delinquency*. Transaction Publishers, New Jersey.
- Vacc, N. A., Loesch, C. L. (2000). *Professional Orientation to Counseling*, Third Edition. UK, pp. 139-140.
- Vanier, A. Some Remarks on Adolescence with Particular Reference to Winnicott and Lacan, *Psychoanalytic Quarterly*, 70:579–597, 2001.
- Wallace, C., Kovatcheva, S. (1998) *Youth in Society: The Construction and Deconstruction of Youth in East and West Europe*. Palgrave Macmillan.
- White, W. A. (1923). Psychoanalysis and Vocational Guidance: A Lecture. In: *Archives of Occupational Therapy*, 2(4), pp. 253–276.
- Wiener, F. (1965) Vocational Guidance for Delinquent Boys. – *Crime & Delinquency*, 11:366.
- Zabel, R., Nigor, F. (2007) Occupational Interests and Aptitudes of Juvenile Offenders: Influence of Special Education Experience and Gender. – *Journal of Correctional Education*, 38(4), 337–355.

Приносни моменти на дисертационното изследване

1. Разработен е теоретичен анализ на понятията, обозначаващи отклоняващото се поведение в юношеството. В резултат на това е изведен и обоснован авторски термин за асоциалното поведение в юношеството (в конфликт със Закона).
2. Реконструирани в исторически план са отделни моменти от развитието на идеята за професионалното ориентиране и консултиране на юноши с асоциално поведение в България с неговите трудности, специфики и перспективи за развитие.
3. За първи път у нас е осъществено представително емпирично изследване по въпросите на професионалното ориентиране и консултиране в системата за борба и превенция на противообществените прояви на малолетни и непълнолетни.
4. Въз основа на цялостен теоретичен анализ на юношеството и асоциалното поведение са защитени спецификите на професионалното ориентиране и консултиране и потенциала му за превенция на противообществените прояви. Необходимостта от включването му в системата за работа с юноши в конфликт със Закона е доказана по емпиричен път и развита в концептуален адаптивно-динамичен модел за професионално ориентиране и консултиране. Структурираният концептуален модел на локално ниво е апробиран.
5. В практико-приложен план е създадена методическа разработка, ателие за професионално ориентиране и консултиране на юноши в конфликт със Закона, концептуализирана през психоаналитичния подход и приложена в конкретна образователна среда.

Приложения

1. Списък на публикациите по темата на дисертацията

Студии

1. Тодорова, К. (2016). Юношите с противообществени прояви – между конфликта със Закона и въпроса за професията. В: ГСУ, ФП, кн. Социални дейности.
2. Тодорова, К. (2015). Идеята за „юношеството в конфликт със Закона” и несъзнаваните механизми за избор на професия. В: ГСУ, ФП, кн. Социални дейности, 108/2015.

Статии

1. Тодорова, К. (2016). Професионалното ориентиране и консултиране като инструмент за социално-педагогическа работа с юноши в конфликт със Закона. В: Предизвикателства пред съвременното възпитание. София.
2. Тодорова, К. (2016). Професионализъм за професионално ориентиране и консултиране – резултати от изследване. В: Социална работа, бр.2/2016, ISSN 1314-9644
3. Тодорова, К. Поведение срещу себе си, Другия и обществото. В: Списание на Софийския университет за образователни изследвания, 41-55, 3/2014, ISSN 1314-0086 <http://journal.e-center.uni-sofia.bg/site/wp-content/uploads/downloads/2014/09/4>
4. Todorova, K. Unconscious Influences on a Vocational Choice (abstract) - http://www.tissa.net/tissa2014/abstracts/phd/t14_phd_todorova.pdf
5. Богданова, М. Тодорова, К. (2015). Психоаналитичният подход в процеса на професионално ориентиране и консултиране в училище. В: Съвременни предизвикателства пред педагогическата наука. Сборник с доклади от Конференция с международно участие, 6-8 юни 2014. УИ „Св. Климент Охридски”, София, 474–484.
6. Тодорова, К. Маргиналност в образованието – изкривените проекции на закъснялото професионално ориентиране. В Българско списание за образование, 1/2013, ISSN 1314-9059 - http://www.elbook.eu/images/St3_K.Todorova%202.pdf
7. Тодорова, К. Доброволчеството като механизъм за професионална реализация. В: Списание Социална работа, бр.1/2013, ISSN 1314-9644 - <http://www.swjournal-bg.com/article.php?id=8>

Помагала

1. Богданова, М. Тодорова, К. Професионалното ориентиране и консултиране през симптома като стратегия. Помагало. Авангард Прима, София, 2014.

2. Декларация за оригиналност и достоверност

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ
ОХРИДСКИ”
ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА

ДЕКЛАРАЦИЯ ЗА ОРИГИНАЛНОСТ И ДОСТОВЕРНОСТ (по чл. 27, ал.2 от ПП ЗРАСРБ)

От: Кръстина Георгиева Тодорова, докторант към катедра Социална работа, на Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Декларирам, че представената от мен за защита дисертация на тема: **„Професионално ориентиране и консултиране на юноши с асоциално поведение”** за присъждане на образователната и научна степен "доктор" е оригинална разработка и съдържа оригинални резултати, получени при проведени от мен научни изследвания (с подкрепата и съдействието на научния ми ръководител).

Декларирам, че резултатите, които са получени, описани и/или публикувани от други учени, са надлежно и подробно цитирани в библиографията, при спазване на изискванията за защита на авторското право.

Уведомена съм, че в случай на констатиране на плагиатство в представената дисертация, комисията по защитата е в правото си да я отхвърли.

Декларирам, че настоящата дисертация не е представяна пред други университети, институти и други висши училища за придобиване на образователна и научна степен.

Дата:.....

Декларатор:.....
(Кръстина Тодорова)